

Шамиль Алядин

ТЕСЕЛЛИ

Кок Къартал къаялары этегинде Тильки Гечти дересининъ эки якъында къадимий юке ве эмен тереклери арасында Бадемлик койчиги ерлешкен. Эалининъ хатириндеки бир риваетке коре, чокъ йыллар эвельси койчик бадем тереклери ичине комюли олгъаны ичюн онъа бадемлик дегенлер. Ама бир дефа, яз вакъытында, вадийде куль ренкли къар ягъгъан, ондан сонъ бутюн бадем тереклери эляк олгъанлар. Икметли койлюлер бу адисе себебинден эслерини ёкъ этмегенлер. Эр койлю озъ азбарында бир дане джевиз тереги отурткъан, тереклер юксек олып оськен, узун далларыны Тильки Гечти дереси узерине даркъаткъанлар. Кой джевиз тереклери иле ортыюльген, ама ады, эвельдеки киби, Бадемлик олып къалгъан.

Баарьде кучлюно ягъмурлар ягъса, юксек ямачлардан ашагъы сель тюше, койни экиге болип, инъильдеп акъып тургъан Тильки Гечти озенине къошула... сув озюнинъ саиллеринден тышкъа чыкъа, окюре-къутура, багъларны-багъчаларны баса, эвлерни йыкъа, увулдап узакъларгъа чыкъып кете.

Ягъмурлар токътагъан сонъ, тик дамлы эвлерден джалоз къалпакълы, чарыкълы адамлар чыкъа, эллерине къазма, курек алып, эндеклерге тюше, йыкъылгъан эвлерни ве оюлгъан ёлларны тюзетелер.

Бир афта кече, дагъ башыны кене думан ала, Бадемлик узерине къуршун ренкли булутлар саркъалар. Эали текрар телюке алтында суса.

Кок Къартал дагълары узакъ дегиль. Анда чыкъмакъ ичюн тек эки кечит бар. Бири Копек Богъаз. Онъа тилькилер ясагъан сокъакъ иле бармакъ мумкюн. Къая ичинде къоба... тёпедекте тешикинни кенарындан тутып, эллерини устюнде котерилип, эвеля аякъларынынъны, сонъра башынынъны тышары чыкъармакъ керексинъ. Бу, буюк кучъ ве джанбазлыкъ талап эте, фикиримдже, богъазгъа бойле ад къоюлгъанынынъ себеби, къобадан тёпеге чыкъылгъан деликинни копей богъазы киби, тар экенлигинде олмалы. Дигер кечит — Эрикма. Бу — юксек къая ортасында кенъ ве терен чатлакъ. Ичинде даима сувукъ сув шувулдап тура, лякин тышары чыкъмай. Диварларында елькъанатлар юкълайлар. Аякълары къая-япрагъы пытакъларына илишик, башлары ашагъы саркъыкъ. Чатлакъкъа кой беттен кеткен ёл Бабулгъан яйлагъа чыкъа. Чатлакъ ичинден кечмек ичюн ерден дегиль, юксекте дивар кертиги бою юрьмек керек, ёкъса, адам сув акъынтысы ичине йыкъылып, эляк ола биле. Кок Къарталгъа чыкъкъан кишининъ козю огюнде иляхий дюнья ачыла. Кевделери чаталлы кийик къаялар, хош къокъулы чамлар, учансувлар, кийик эчки, сыгъын ве къараджа сюрюлер и ве дигер муджизелер корьмек мумкюн.

Ашагъыда, Бадемликнинъ озюнде яшагъанларнынъ... аман-аман эписи фукъаре адамлар. Ялынъыз эки киши бар ки, койнинъ бутюн топракълары деерлик оларнынъ элинде. Бири — Кязим бей, Джума Джамии янындаки зийнетли сарайнынъ саиби. Дигери тюрк Экрем бей — буюк тютюн аранлары ве анбарларына тиркелип тургъан джам софалы эвде яшай.

Ихтияр койлюлернинъ айткъанларына коре, Экрем бей бу койге, къолуна тек бир мала тутып кельген ве секиз йыл ичинде о дарадже зенгинлешкен ки, койнинъ яры топрагъыны эльге кечирген. Кязим бей исе, бабасы Ресуль эфендининъ вефатындан сонъ алгъан мирасы саесинде итиядждан къуртулгъан. Бу эки бейнинъ багъчаларында ве тютюн тарлаларында санки бутюн кой хызмет этмекте.

Эали иштен азат, джума куньлери, къырларда кутюклерни туюю-тамырындан сёкип, ташлардан темизлеп, мийра яхут чайырлар ясап, оларда богъдай сача, себзеват асрай.

Ама, эльде этильген кучюк берекет кечиниш ичюн къафи дегиль. О себептен койлюлер таньда тёшектен къалкъып, бир кесек экмек ве бир баш сарымсакъ алып, богъчалап, юксек дагъларгъа кете, бутюн кунъ къаяларгъа, сырымларгъа тырмашып, доланып, акъшам кеч маальде аркъаларында ярымшар чувал фындыкъ иле эвге къайтып келелер.

Фындыкъ баягъы джыйылгъан сонъ, могодекли арабагъа юклеп, дагъларда айланчыкъ ве чёллерде ниаети ёкъ, безгилек ёллардан кечип, Къызыл Яр ярмалыгъына котюрп сата, бойледже, онъмай-ольмей омюр сюрелер. Къазангъан параларына, чёл беттеки шеэрлерден богъдай, эт сатын ала... не япып-япып аятны баарьге къадар узата, язда исе оларны юзюм ве емиш къуртара.

Табиат, омюрлерини агъыр эмекте кечириджи бу адамларнынъ къайдыны чексе керек, оларгъа къавий муче ве чыдамлылыкъ багъышлагъан. Бадемликте яшы юз онны, юз йигирмини кечкен къарт адамлар аз дегиль. Олар акъшамлары койнинъ къавеханесинде миндерлер устюнде багдаш къурунып отураракъ, эллеринде къаве фильджанлары, бабаларынынъ 1812 сенеси рус генералы Платовнынъ атлылар корпусы эркъянында франсызларгъа къаршы насыл дженк эткенлерини хатирлемеге севелер.

Къавеханеде тек къартлар дегиль, яш йигитлер де топлана, бири кемане, дигери даре чала, кимерлери къайтармагъа ойнай, я да тюркю сёйлейлер. Къавехане огюндеки мейдандан эшитильген оюн ве йыр садалары койнинъ этрафындаки къаяларда акисседа олып янгъырайлар. Яш келинлер яры геджегедже эвлернинъ софаларында отурып, узакътан эшитильген тюркюлерни динълей, кеч маальгедже кейф чаткъан къоджаларыны беклейлер. Рамазан айында, гедже темичликке туруладжакъ маальде, он беш-йигирми йигит яры геджеде минареге чыкъып, бир агъыздан рамазан шериф иляхийсини сёйлей, эллериндеки тюфеклерден атып, койни садагъа гъаркъ эте, мусульманларны юкъудан уянталар.

Алла ве адамлар тарафындан унутылгъан бу кучюк койчик бойле, озь алында яшап кельмекте экен, йигирминджи асыр башында зуур эткен сазагъанлы вакъиалар оны да къозгъады, дагълыларнынъ юреклеринде тазе тепиндилер догъурдылар. Кок Къарталгъа кетиджи ёлнынъ четинде тургъан Салядин агъанынъ эки къатлы эвинде ве кучюк багъчачыгъында омюр де, бу джеэттен, мустесна ола бильмеди.

Салядин агъа озю элли яшларында, даа кучлю адам. Дагъда къалын, юксек бик тереклерини кесип, чанагъа-такъып, эвге кетире, тырнавуч, сенек, анъгыч... араба ясай, сата. Шай этип кечине. Къомшуларнынъ бириси онъа дюльгер Салядин, дигери, сачлары ве сакъалы къырмызы экенлиги ичюн — къыналы Салядин дей.

Эвнинъ огюндеки ешилъ багъчада алма, армут, эрик, шефтали, къайсы балланып пишмекте, оджакъларда памидор, бибер, бакъла осип, пишип, къувамына кельмектелер.

Салядиннинъ бир къызы ве учь огълу бар. Бир вакъытларда онынъ алты эвляды олгъан. Дёрт йыл эвельси, уйкен огълу гедже Кобек Текне дересине авгъа кеткен, кери къайтып кельмеген. Экинджи огълу Тевфикъ кечкен сене яз куньлерининъ биринде... Салядин агъа эвде ёкъ, дагъгъа кеткен маалинде, багъча ичинде доланыр экен, зердали береги янында буюк йылан коре. Эвге чапып кире, бабасынынъ къош-тюфегини ала, тапанджаларыны котерип, зердали берегине къайтып келе. Кампалар арасында йылланны къыдыргъанда сюрюне, тюфек патлай, къурсагъындан яраланып оле.

Шимди эвде огъулары Фикрет, Рустем, Мидат ве екяне къызы Сейяре барлар.

Хыналы Салядиннинъ элинден омюри бою балтасы тюшмеген, о себептен къолларынынъ пармакълары ичке букленип къалгъанлар.

Тырнакълары сынгъан, кене осип чыкъкъанлар... текрар сынгъан, къатмер-къатмер, къалынлашып къалгъанлар. Эллерининъ териси къабалашкъан, тенеке киби къаткъан, чатлап-патлап кеткен.

Салядин бу юртта эр шейни озю къургъан, озю ясагъан. О, себептен азбарда, аранда, куместе — эписинде нумюневий тертип сезильмекте. Къарысы Тензиле енге догъру юрекли, хош черели, толу мучели къадын, къоджасынынъ къатты табиятына ве талапкъярлыгъына, кимерде исе шефкъатлы ве алидженаплыгъына алышкъан.

Дюльгер, адети узре, эр кунь танъда турып, чананы еке, явлыкъ ичине бир коше экмек, бир баш сарымсакъ къойып, Фикрет иле дагъгъа чыкъып кете. Эв ишлерини Сейяреге къалдыра.

Ама къартлар: къыз бала — эвнинъ мусафири! — дейлер. Бааръ акъшамларынынъ биринде Салядиннинъ эвине, сагъ къашынынъ ярысы безъ Къурт-Шерфе кельди. Отурды — аш ашадылар. Къаве ичтилер. Софра джыйылгъан, къомшу одада балалар юкълап къалгъан сонъ, къартий гизли давуш иле узун лакъырдылар этти. Саба Сейяре, янаша койдеки бояджи Билялнынъ огълуна нишанланаджагъы акъкъында лакъырды даркъап кетти.

Бир къач айлар кечкен, багъчада япракълар тѣкюльген сонъ, дюгюн башлады... Дѣрт кунъ — дѣрт гедже девам этти. Давул ве зурна давушлары алтында Сейяре арабагъа отуртып, шаирине адлы, зенгин, дюльбер Коккозь коюне алып кеттилер.

Эвде учъ огълан къалды.

Анда, узакъ Русиеде, исе эки йылдан бери муаребе девам этмекте... биринджи джеан муаребеси. О, мешакъкъатлы кунълернинъ биринде Салядин агъаны Волость идаресине давет эттилер. Тензиле енге къасеветинден, бутюн азбарны беш-баш доланды. Акъшам дюльгер эвге эеджанлы ве тюшкюн къайтып кельди. Софра башында агъызындан сѣз чыкъмады. Индемей, сигарыны якъты ве, кеч мааль олгъанына бакъмадан, Козев Мустафанынъ эвине кетти. Эппи вакъыт кечкен сонъ къайтып кельди, къаранлыкъ ода ичине кирип, сет устюне узанып ятты.

— Сизге не олды, баба? Кейфинъиз ёкъмы? — деп сорады Рустем. О, софа огюндеки тапчан устюнде отура эди.

Дюльгер джевап бермеди. Бир талай вакъыттан сонъ ичериден хырылты эшитильди. Тензиле енге башыны онълу-соллу къакъытты.

— Пек ёргъун, гъалиба! Адети чалыкъ,— деди огълуна. — Тез юре! Бир белягъа огърагъанмы экен, деп къоркътым. Юкъласын. Саба сарымсакъ киби тендирис къалкъып кетер.

— Мен бир шей айтмайым, юкъласын! Лякин чырайы яхшы дегиль,— Фикрет анасына окюнчли козьлери иле бакъты, озю исе къавфлы шейлер тюшюнди. — Бунда бир иш бар!

— Не ола билер, балам? — Тензиле енге гъамлы давуш иле сорады ве джевап баклемей, лампаны алды, одагъа кирип кетти.

Фикрет ве Рустем экинджи къаттаки софагъа чыкъып, юкъламагъа яттылар.

Рустем деръал тынып къалды. Фикрет тѣшек ичинде чокъ вакъыт чевириле берди. Багъчадаки чыр-чырналарнынъ созукъ, пуунынъ кедерли давушларыны динъледи. Тезден кендиси де джебѣге чагъырыла биледжеги акъкъында тюшюнди.

Баба танъда къалкъты. Эки агъызлы балтасыны къайрады, отъмек ве сарымсакъ алды, атны чанагъа екти, ашыкъмай, юкъары софагъа чыкъты. Кенъ сет устюнде бир-бири иле къучакълашып юкълагъан огъуллаарынынъ янында токъталды. Дюльбер, гъамсыз черелерипе хайли вакъыт козь этип турды. Оларнынъ танъ алды юкъусыны больмеге языкъсынса да, дагълар артындаки кок кеттикче агъармакъта, багъларда ве багъчаларда къушлар чивильтиси эп артмакъта эди. Ашыкъмаса, кеч оладжакъ.

— Фикрет! — деди яваштан Салядин агъа, огълунынъ омузына токъунып.

Огъул козьлерини аралыкъ этип, бабасына бакъты-бакъты, сонъ диваргъа чевирильди.

— Тур, огълум! — къарт оны яваштан силькитти.

Фикрет козьлерини ачты.

— Тур, кетмек керек!

Фикрет деръал аякъгъа къалкъты, кийинип, мердивенден ашагъы софагъа тюшти. Клер ичиндеки чоюнгъа мешрибени далдырып сют алды, отъмек иле ичти, чарыкъларыны кийди, азбаргъа чыкъкъан сонъ атнынъ джугенинден тутып, ташлы, орь ёл бою дагъгъа догъру джонеди. Салядин агъа, балтасыны ве богъчасыны алып, огълунынъ артындан кетти.

Кунеш Къуш Къая артындан котериле башлагъанда, баба ве огъул Къара Фуртуна дересине барып еттилер. Юксек ве къалын юке астында текаран раатлангъан сонъ, айланчыкъ ёлгъа тюштилер. Ёл Къузгъун Чокърагъына еткендже тик эди. Салядин агъа

чокъракъ янында атны туварды, ог аякъларыны тыршавлап, дагъ ичине йиберди: «ашасын, тойсун..» деди о. Сонъ богъчаны чезди, ири кепекли богъдай унундан пиширильген отьмектен узун тилим кесип, Фикретке берди, дигер тилимни озюне кесип алды. Баба ве огъул текненинъ четинде отурып, отьмеклерини сарымсакълап ашадылар. Ашагъан сонъ Саладин къалкъты, текне устюндеки улукънынъ сувукъ сувундан ичти, эки агъызлы балтасыны алып, къалын, юксек бик тереклери арасына кирди.

Олар тереклерни кести, пытакъларыны арчыды, къалын уджларыны быравнен тешип, чананынъ чюйлерине кечиререк, эвге джѐнедилер.

Бадемлик узерине къаранлыкъ чѐке башлагъанда азбар къапу ачылды, ичери агъач юкю чана кирди.

Акъшам емегинден сонъ, Саладин агъа къааръли козьлерини къарысына догъуртты. Джиддий бир шейлер айтаджагъы сезильди.

— Фикретке койден кетмек керек! — деди о.

— Ничюн? — Тензиле енге тааджипленди. — Бир шей олдымы?

— Оны аскерге аладжакълар. Къачмакъ, гизленмек керек ки, кимсе тапа бильмесин. Козев Мустафанынъ огълу Сеттар да гизленмек истей.

Экиси де сусты, тюшондилер.

— Сеттар чар акимиедине хызмет этмеге истемей, — Саладин сѐзюни девам этти. — Фикрет де онынъ иле берабер олсун. Падиша азретлери къайдымызны насыл чеккенини корьдик. Ондан бизге хайыр беклемеге аджет ѐкъ. Экрем бей, Кязим бей, эльбетте, беклее билирлер. Фикрет, я Сеттар иле къачмакъ, яхут меним иле Къызыл Яргъа кетмек керек. Башкъа чаре ѐкъ.

— Къызыл Яргъа кетсе, къуртуладжакъмы?

— Бильмейим. Эр алда, онбашынынъ козьлеринден узакъча олса — яхшы. Биз къатнакъ ѐллардан юрьмеиз. Айланчыкъ ѐлларда исе бизни кимсе туталмаз.

— Я Чонгъарда? Копюрден кече биледжексинъми?

— Бир шейлер япармыз... — Саладин агъа лакъырдыны къыскадан кести, чюнки копюрде застава оладжакъ хусуста тюшонмеге унуткъан эди.

Тензиле енге сусты, къоджасы тюшонди. Ичери Рустем кирди, индемей, къапынынъ янашасында килим устюне чѐкти.

— Бу маальгедже ничюн юкъламайсынъ? — деди онъа Саладин, — Фикрет къайда?

— Къапу огюнде, Сеттар агъанен тура.

— Чагъыр, мында кельсин!

Рустем турды, йылдырым сурьатынен чапып кетти. беш дакъикъадан сонъ ичери Фикрет кирди. Бабанынъ козьлериндеки эеджанны ве анасынынъ тюшкюнлигини сезип, эвде бир ал юз бергенини анълады.

— Фикрет! — деди баба яваштан, Рустемге исе кетип юкъламакъ кереклигини козьлери иле ишмар этип, анълатты. — Фикрет! Огълум!

— Не дейсинъиз, баба? Сизни бир шей раатсызлаймы?

— Заман фена олды. Сен — уйкен огълумсынъ. Мен санъа базанмагъа акълым. Сенинъ Экрем бейнинъ огълу киби яшагъанынынъ истемейим. Дженк не иле битеджеги белли дегиль. Лякин, о биткен сонъ адамлар: Фикрет чар тахты ичюн хызмет этти деселер, пек кедерленеджегим.

— Мен сизни анъламайым, баба!

— Падиша магълуп ола биле... дейлер. — Саладин, истер-истемез, эеджанлы сѐйлене башлады.

— Ничюн, баба?

— Бильмейим, лякин... ойле дейлер. Сенинъ ниетинъ не? Насыл яшамакъ истейсинъ? Мен бильмеге борджлум.

— Адамларны муаребеге ѐллайлар. Мен насыл этип кенарда къалырым?

— Насыл этип? — баба огълунынъ козьлери ичине тааджипленип бакъты. — Эр шейнинъ чареси бар. Бу — фукъарелернинъ, бизим кибилернинъ, къаныны тѣкюджи дженк. Ойле дей Сеттар. Дженк зенгинлер ичюн, дей.

— Сеттар сачмалай... — деди Фикрет. — Дюнъя яратылгъан, ама адамлар буюксиз — кучюксиз, ашагъысыз — юкъарысыз ич бир вакъыт яшап оламагъанлар. Табиатнынъ къануны ойле. Бири чалыштыра, дигери чалыша.

Дюльгер бир шей анъламагъан чырай иле огълуна чевирильди.

— Я эписи чалышса, кимсе кимсенинъ терисини сыдырмаса... ойле мумкюн дегильми?

— Ойле ич бир вакъыт олгъаны ёкъ!

— Бизим эвимиздеки бу зюгюртлик... зарур шейми?

— Ёкъ. Меним ичюн... зан этсем, сизинъ ичюн де, тек бир аткъа дегиль, бир къач аткъа саип олмакъ — яхшы. Бир черик десятина дегиль, энъ олмагъанда, йигирми десятина топрагъынъ олмалы. Иште, бу вакъытта аятнынъ манасы ола биле.

— Буларны бизге ким береджек? — деп сорады Салядин. — Экрем бейми?

— Бильмейим, баба! — деди Фикрет. — Ама оларгъа саип олмакъ гузель.

— Сен яшсынъ, Фикрет! Ама бала да дегильсинъ. Сенинъ зеининъ ачыкъ олмакъ керек. Сѣйле мангъа, Сеттарнынъ фикири иле разысынъмы?

— Сеттарнынъ озю ким ки, онынъ фикирине разы оладжакъым? Козев Мустафанынъ огълуму?

— Даа янъчыкъ онынъ иле не хусуста лакъырды эттинъ?

Мангъа дагъгъа къачмакъны теклиф эте.

— Сен?

— Къачувда не мана! Бу кучюк койчиктен дагъгъа къачкъан беш-алты адамнынъ элинден не келеджек?

Салядин агъа чубугъыны шыркъылдатып эки-учь дефа чекти, сонъ басыкъ давуш иле деди:

— Сен бу аяттан аз шей огренгенсинъ! Фикирлеринъ коклердеки булутлар ичинделер. Ама сангъа сакъланмакъ керек.

— Кимден?

— Онбашынынъ... Волость Идаресининъ козьлеринден. Анъладынъмы? Сакъланмасанъ, сени дженкке айдайджакълар. Мангъа ойле бакъма! Сангъа акъикъятны айтам. Учъ кунъден сонъ сени аскерге аладжакълар. Мен — джайль адамым ве къартым... ама Кязимбей ве Экрембей адамларны дженкке ёлламагъа пек давраналар. Ярын танъ аткъандже койден кетмек керексинъ!

— Къайда?

— Мен айтырым!

Эртеси куню саба Фикрет артыкъ эвде ёкъ эди. О бирден гъайып олды. Бабасы оны бир ерде сакълады. Къайда? Буны кимсе бильмей. Учюнджи куню Салядиннинъ азбарына онбашы кирип, Фикретни сорады.

— Коккозь хастаханесинде ята,— деди Салядин.

Онбашы инанмай, башыны сагъгъа-солгъа сильтесе де, бир даа Фикретнинъ эсамесини окъумады, къартнынъ сѣзлерини тешкерип юрьмеди. Коккозь хастаханесине бармакъ ичюн дагълар-ташлар кечмек керек эди. Дагъларда исе къачакълар фыкъырдайлар.

Бир ай ичинде Бадемликтен джебѣге къыркътан зияде адам алынды. Кой къадынларнынъ фигъаны иле толды.

Бабасындан саде ве къышымлы тербие алгъан дюльгер Салядин озь огъуллерыны да къоркъу бильмез йигитлер этип осьтюрди. О, язда эр афта багъчада юксек, талдалы джеviz тереги тюбюнде Фикрет иле Рустемни курештирип, сейир эте эди. Эгер бир де-бири къайдени азачыкъ бозгъаныны сезсе, курешни деръал токътата ве усулны бутюн титаматынен енъиден косътере, акъшам кеч маальгедже оларгъа козь этип тура эди.

Кузьде джеviz къакъылгъан вакъытта Салядин озю терекнинъ энъ юксектеки пытагъына чыкъа, ич бир шейге таянмай, узун сырыкъны эки элинен къавий тутаракъ,

джевиз кьакъа ве огъуллаарына да ойле япмакъны огрете эди. Саядин агъа аджайип авджы эди. О, огъуллаарыны невбет иле авгъа алып чыкъа эди. Тавшан раскельсе, озю атмай эди — барсын, огълу атып ольдюрсин, эгер биринджи тавшан къачып къуртулса, огълу дигерини атып ольдюрмегендже эвге къайтмай эди. О Рустемге къуру ве къатты топракъ устюнде тавшан излери тапмакъны... дагъда куньдюз чешит къушларнынъ сеслерини ве гедже вахший айванларнынъ давушларыны айырды этмекни огреткен эди.

Рустемни меракъландыргъан шей тек ав дегиль эди. Онынъ энъ севимли мешгъулиети ат чапув. Энъ зевкълы ат чапувлар той куньлеринде ола тургъан. Койде макътавлы йигит Меметнинъ дюгюнине эппи азырлыкълар корюльсе де, тюрлю себеплерден отьрю къалдырыла берди. Сонъ бабасы демирджи Къуртбедин дженкке алынды. Андан тек сол къолу иле къайтып кельди.

— Айше! — деди о, бир кунь къарысына. — Мен къач йыл даа яшайджагъым, белли дегиль... огълум яш олса да, оны эвлendirip, бахтлы экенини корьмек истейим.

Бундан сонъ Меметнинъ той куню тайин этильди.

Мусафирлер чокъ топланды. Къомшу Гъавр коюнден энъ намлы атларгъа минип учь йигит кельди. Лякин Рустем тынч эди. Учь кунь ве учь гедже озюнинъ Акъ Табаныны беследи, узакъ месафелерге чаптырып, нефес алувыны динъледи.

Къошу оладжакъ куню азбаргъа чыкъарып, къашагъа ве чётки иле темизледи, къуйругъыны ве джалларыны сабунлап ювды, къурутты, къуйругъыны орьди ве къыскъа этип туюмлеп багълады. Уйле авгъан сонъ, йигитлер Джума Джамии артындаки аралыкъта джыйыла башладылар. Рустем аякъларына Фикретнинъ чызмаларыны, башына озюнинъ къаракуль къалпагъыны кийди ве Акъ Табангъа атланып кетти. Къартлар, яшлар къуйругъы туюмлю аджайип къыяфетли аткъа ве йигитке сукъланып козь этмекте эдилер. Къошуларгъа алышыкъ Акъ Табан, дюгюн зияфети девам эткен эвнинъ къапусына якъынлагъанда эеджанланды, кибар башыны къакъкъалап, де огге атылды, де керии чекильди, де арт аякълары устюнде тикленди.

Рустем атны аркъагъа чевирмек ичюн джугенини чекейткъанда, той азбарындан эки къыз чыкъты. Бирисининъ къылабдан сачлары белинедже саркъкъан, дигерининъки исе бурюмчиги астында гизленмектелер. Къызларнынъ башларында алтынлы феслер, боюнларында къыйметли джиазлар йилтырамакъталар. Къылабдан сачлы къыз Рустемге ве онынъ джуйрюгине бир козь этти ве, достуна чевирилerek, аселет юксек давуш иле:

— Атыны пек яраштыргъан. Анълашыла, энъ арттан наллары топлап келеджек, — деди.

Къызлар шакъылдап кулюшерек, чешме бетке догърулдылар. Юзлери фырланталар астында гизленгенлерине бакъмадан, Рустем оларны таныды. Сары сачлысы — Гуляра, юкъары маалледеки Гъафар агъанынъ къызы, янындаки исе — къайышчы Нафенинъ къызы Земине эди.

Кулькюлер Рустемге токъунды.

— Къайсымыз нал топлайджагъыны сонъ корермиз, — деди о. — Менми, ёкъса агъанъ Вейсми?

Къыз токъталды, юзюни азчыкъ ачты.

— Агъам койге келип еткенде, сиз Тарахчы Алининъ эви янында оладжакъсынъыз!

— Янълышасынъыз! — деди йигит ве алчакъ давуш иле сорады: — Я сиз, Гуляра, тойны ничюн терк этесинъиз? Не ишинъиз бар?

— Ничюн сорайсынъыз?

— Шай... озюм, — Рустем пельтеклене башлады. — Айтаджакъ шейим бар эди.

— Манъамы? Пек ашыкъманъыз. Такъдиригиз гъает думанлы. Къошудан насыл къайтып келеджегиниз белли дегиль! — къыз дюльбер кулюмсиреди.

— Шубэленесинъизми?

— Ёкъ... ойле оладжакъына эминим.

Гуляра юзюни текрар фырланта иле орьтти, Земиненинъ элинден тутты, экиси аралыкъ ичинде гъайып олдылар.

Тезден чалгыджылар, сонъра мусафирлер сокъакъкъа чыкъып, чешмеге догърулды, мейданда тургъан йигирми дёрт атлы йигитни муасарагъа алдылар. Атлылар учер-учер олып тизилерек, давул ве зурна давушлары алтында почта ёл бетке джонедилер. Къызлар, четте турып, бегенген йигитлерине ишмар эте, озь аралары шакъалаша — кулюше, бир-бирлерини эриштире, эр бири къошуда озь севгилиси биринджи оладжагъыны исбатламагъа тырыша эди.

Атлылар Асма Къую айланмасында догърулдылар.

Чешме огюндеки мейданда оюн башлады. Давулджы чокъмарыны домп этип урды. Юз яшындаки ихтияр адамлардан башлап, бала-чагъагъа къадар, эр кес ойнады. Сейирджилер ойнамакъта олгъан къызларнынъ феслери ве йигитлернинъ къалпакълары астына къагъыт паралар къыстырдылар.

Дюгюнде энди баягъы шарап ичип, кейфленип етиштирген яш кишилер беллериндеки къушакълары арасындаки пыштавларыны чыкъарып, авада патлаттылар.

Экрем бейнинъ айдавджысы Вели ве сюннетчи Османнынъ огълу Ибраим алкъагъа кирип, эллерини тёпеге котеререк, дангъалакъ оюны ойнадылар. Ойнар экенлер: «Ашя эн! Юкарья калк!» деп къычырдылар.

Оюн-кулькю эснасында, эки шакъаджы койлю дюгюн азбарындан чешме мейданына ири чапчакъ юварлатып кетирди, адамларны шарап иле сыйладылар.

Бу шеньлик энъ юксек севиеге котериле яткъанда гурюльти бирден тынды, эр кеснинъ назары мейдан четинде пейда олгъан онбашы Абдурамангъа чевирильди.

— Бу насыл шамата? — деп джекирди о, токъал къамчысыны авада саллап. — Бу насыл ярмалыкъ? Анда, джебэлерде, адамлар падиша огърунда джанларыны фида этмектелер... Сиз исе мында кейф чатасынъызмы? Тез.. чалгъыны токътатынъыз!

Чешме мейданында къабир сюкюнети асыл олды. Сюкюнет хайли вакъыт девам этти. Неаёт, джемаат ортасындаки алкъагъа Салядин акъай чыкъты.

— Абдураман! — деди о, тюшкюн сеси иле. — Эпимизнинъ огъулларымыз къуршун астына ёлланылды... бу сенинъ ичюн азлыкъ этти де, бир афта эвельси дженктен бир къолсуз къайтып кельген Къуртбединнинъ огълуна той япувны ясакъ этесинъми?

— Сен сус, Салядин! — деп айкъырды онбашы. — Мен сенинъ де ким экенинъни билем! Сен акимет душманысынъ! Сени Сибирьге айдамакъ керек.

— Эбет, сиз буны япа билесинъиз! — деди дюльгер. — Бу сизинъ ичюн бир шей демек дегиль!

— Етер, къарабаджакъ!

— Огълум! — деди бу арада онбашыгъа чал сакъаллы Ваджип. О, ёсунлы кок таш устюнде отурмакъта эди. — Юреклеримиз кедер толу. Джемаат бедбахт Къуртбединнинъ огълуна той япа. Буны да къанунгъа акис дейсинъ! Алла сенинъ джезанъны бермезми?

— Империя азап ичинде, сиз исе... давул — зурнагъа ойнайсынъыз,— деп джекирди Онбашы, къарт Ваджипке,— Къуртбедин дженктен бир къолсуз кельди, бу догъру. Ама о, койге мараз алып кельди. О да догъру. Дагъгъа эр кунъ онлап эркеклер къачмакъталар.

— Къуртбедин алидженап адам,— деди Ваджип. — Оны ич бир шейде опъкелемек мумкюн дегиль!

— О алидженап адамнынъ тили пек узун.

— Алла язысы. Эр кеске бир ольчюде тиль багъышламагъан. Сенинъ тилинъ къыска... лякин бизим башымызгъа не къадар белялар кетирди, билесинъми?

— Ваджип акъай! — онбашы асабий давуш иле къычырды. Ойлеки, самайларындаки къан дамарлары шишип чыкътылар. — Мен укюмет кишисим. Беяз сакъалынъызгъа урметим олгъанына бакъмадан, сизни...

— Сибирьге айдарым... демек истейсинъ, билем! Мени Сибирь иле къоркъузамазсынъ. Мен анда олдым... эки дефа. Энди ашымны ашадым — яшымны яшадым. Мен, Абдураман, сенинъ деденъ Незирнинъ яшлыгъыны билем.

Онбашы элиндеки орьме токбал къамчыны иддетле чызмасынынъ къонучына урды, алкъа ичинден чыкъар экен, адамларны уйтекледи — къакъыштырды, Асма Къую бетке адымлады.

— Агъзынынъ тый! — деп ташлады о, Салядинге, янындан кечейткъанда. — Бир даа арткъач лакъырдычыкълар эшитмейим!

Онбашы кеткен сонъ, текрар зурна даушы эшитильди. Адамлар текрар ойнамагъа башладылар.

Экинди намазы якъынлагъанда, койнинъ ашагъысындан, почта ёл беттен аталакъ-котелек олып Мидат кельди.

— Къошу келе! Къошу... — деп къычырды бала.

Музыка токътады. Эр кес Асма Къую аралыгъы сонъундаки кучюк къыр башына ювурды.

Керчектен де, атлылар Тарахчы Алининъ тютюн аранлары янындан кечип, койге якъынламакъта эдилер. Йигитлернинъ къайсы энъ огде, къайсы экинджи... ким артта! Къыр устюнден эписи корюнемкте. Сокъакълар, къошу левхасындан тесирленген сейирджилернинъ садасы иле толды.

— Джугенини тарт, Вейс! Джугенини!

— А-на Эреджеп!

— Рустем? Рустем къайда?

— Эй, Алла белянынъ берсин!

— Эреджеп... Ёкъ, о дегиль экен.

— Ким?

— Эгильме, серсем! Ат ёрулыр, къафанъ ишлейми? Э-ай! Вейске котек керек. Ойле дызман ат устюнде артта къалмакъ...

Атлылар Экрем бейнинъ эви янындаки айланмадан кечти, мезарлыкънынъ къабургъасында почта ёлдан чыкъып, къырдыш бою, койнинъ ашагъы мааллесине кирдилер. Олар тереклер арасында гъайып олгъан арада, къыр тѣпесиндеки адамлар бир агъыздан къычырдылар:

— Машалла, Рустем! Аферин!

— Эбет, Рустем! Даа ким оладжакъ?!

— Салядин агъа, къайдасынъ? Огълунъ...

Текрар чешме майданына къайтып кельген джемаат бирден четке чекилип, атларгъа ёл ачтылар. Биринджи — Рустем липильдеп кечип-кетти. Акъ Табан копюклер ичинде эди. Экинджи — Велиша, Гаспар Халильнинъ огълу. Онынъ артындан Вейс ве Экрем бейнинъ огълу Шевкет... Бираз кечкен сонъ эки ат даа етип кельди, устьлеринде адамлары ёкъ эди. Еди атлы асыл да пейда олмадылар — яры ёлда къалгъанлар.

Адамлар бири-бирине къарыштылар. Рустем, Вейс, Велиша, Шевкет ве дигер йигитлер Джума Джамии беттен кери къайтып кельдилер. Атлары эеджанлы, устьлеринден був чыкъмакъта. Де сагъгъа атылалар, де солгъа. Яш бир ёсма Рустемнинъ ойнакълай берген атына якъын кельди, йигитке кучюк къадифе ястычыкъ такъдим этти. Бу — къошуда гъалип кельген кишиге эдие. Рустем, адет муджиби, ястычыкъны тишлери арасына къысты, достлары иле ат устюнде сокъакъ-сокъакътан юрьди. Къызлар йигитлерге десте-десте чичеклер багъышлады, атларнынъ устюне гуллер септилер.

Бу къалабалыкъ ичинде адамларнынъ назарына бирден Гъафар агъанынъ къызы чалынды. Гуляра, элинде бир топ къаранфиль, адамлар арасындан чыкъты, козьлери ашагъы эник алда, яваш-яваш Рустемнинъ янына кельди.

— Бу чичеклерни сизге самимий юректен такъдим этем, Рустем! — деди о, кулюмсиреп ве гизлиден иляве этти: — Сизинъ оздажагъынъызгъа ич шубѣм ёкъ эди. Манъа ынджынманъыз, Рустем!

Рустем сагъ козю устюне саркъкъан къалпагъыны тюзетти. Бир топ къувурчыкъ сачы рузгърдан ельпиреп алды. Ат устюнден ашагъы эгилип, Гуляранынъ элиндеки чичеклерни алыр экен, джилъвели козьлерине эшкъ иле бакъты.

— Тешеккюр, Гуляра! — деди о, яваштан. — Догърусыны айтсам, саба атымнынъ джиазы акъкъындаки сѣзлеринъиз ичюн азачыкъ кедерленген эдим, бу къаранфиллеринъиз къальбимни севинчке толдурды. Гуляра...— деди о, даа зияде эгилип. — Мен бугунъ акъшам сизинъ иле Теселлиде корюшмек истейим.

— Сиз? Меним илеми?

Рустем утанды. Череси къызарып кетти.

— Келирсинъизми?

Къыз джевап бермеди. Фырлантасыны чекип, юзюни орътти, акъырын-акъырын кери къайтты. Бу не демек эди... Рустем анълап оламады. Текаран тюшюнджели алда турды, сонъ къамчысыны котерип атнынъ сагъ янбашы устюне эндириди, чаптырып Джума Джами бетке кетти.

Чалгъыджылар текрар той азбарына кирдилер. Адамларнынъ бир къысымы оларнынъ артындан кетти. Ичмек истегенлер чапчакъ янында къалдылар.

Рустем, озьлерининъ эви алдында аттан тюшти, къапу огюнде тургъан Салядин агъа Акъ Табаннынъ айылларыны бошатты, джугенинден тутып, тери къалгъандже ёл боюнда о, якъкъа — бу якъкъа юрьсетти, сонъ устюндеки эгерини ве башындаки джугенини алып, нохта такъты, ахыргъа кирсетип, истегени киби раатлансын дие, озь башына быракъты. Баба, Рустемнинъ янына кельген сонъ, оны бираз макътады, ама къаталары ичюн опькеледи.

— Къач керелер айттым... эгер устюнде догъру ве къавий отур, дедим. Ат чапкъанда огге эгилесинъ. Ничюн? Ондан не файда? Тизлеринъ иле атнынъ къабургъаларыны сыкъып отурмакъ керексинъ ки, устюнде адам барлыгъыны сезсин. Чувал киби отурмакъ керекмей. Ондан сонъ, джугенни ничюн бош тутасынъ? Къыскъа тутмакъ керек. О, вакъытта ат сюрюнемез. Ат устюнде, илериде де бугунъки киби отураджакъ олсанъ, бир даа санъа къошуларда чапмагъа разылыкъ бермем.

— Мен эписини билем, баба! — деди Рустем. — Ама къызышам... хатиримден чыкъа-кете.

Келеджек къошуларда, Акъ Табан устюнде отургъанда, къаиделерге там риает этеджеги ичюн сѣз берген сонъ, Рустем юкъары софагъа чыкъты,

«Тойгъа кетейимми экен?» деп тюшюнди о, пенджерере огюнде токъталып.

Къаранлыкълар ичине комюле башлагъан дагъларгъа бакъты, анда... дагъларда, Гуляранынъ аджайип козьлери корюндиленер. Къулакъларында къызнынъ утансырап айткъан сѣзлери чынъылдадылар. «Сиз... меним илеми?» Дудакъларында хош тебессюм асыл олды. «Иште, сен насылсынъ, Гуляра!» деп фысылдады Рустем.

Тойгъа кетмеди. Сет узерине созулып ятты... сусты. Теселлиде ола биледжек корюшювни тасавур этти. «Келирми экен? — деп сорады озь-озюнден ве озю джевап берди: бельки келир! Кельсе... эвель-эвельден мукъаддес деп билинген шериятны бозмагъа насыл джесарет этер? Ёкъ, бойле тюшюнемек керекмей. Гуляра джайль къорантада оськен къыз дегиль. Бабасы Гъафар агъа, дарульмуаллимини битирген, сонъ Петербургда окъугъан ве чальшкъан. Къарысы ве балалары чокъ дефалар анда барып кельгенлер, чокъ вакъытлар яшагъанлар. Келир! Келир!

Теселли кой кенарында, дагъ ичинде, салкъын сув чокърагъы. Корюшмек ичюн гъает онъайтлы ер. Гуляра шимди гугюмини билегине алып, чокъракътан сув алмагъа кетер. «Къайда эдинъ?» — деп сорар ондан анасы. «Сув алмагъа бардым», — деп джевап берир къыз. Весселям!

Козь яшы киби арынчыкъ, чини киби парлакъ, буз киби сувукъ пак сув ичмек истеген адамлар бир чакъырым узакътаки Теселлиге бармагъа эринмейлер. Вай, о сув! Ернинъ теренлигинден уфакъ чакъылчыкълар иле къайнап, гизлиден сесленип чыкъкъан аджайип о, сув! Бойле сув ялынъыз Бадемликте бар. Ве онъа... о, чокъракъкъа экинди иле акъшам намазы арасында барыла.

Буйка ве Готфрид узерине къаранлыкъ чёке башлагъан маальде Рустем Теселлиге джонеди. «Даа эртедже, лякин сабырым къалмады...» деди о, озь-озюне, тар сокъакъ иле кетер экен.

Лякин нафиле ойле тюшюнди. Сюйрю къая янындаки тар аралыкътан кечкенде Гуляраны корьди. О, сылакъ къум иле гугюмини агъартув иле мешгюль эди. Аякъ давушлары эшитип, аркъасына чевирильди. Рустемни чокътан беклегенини сездирмемек ичюн, гугюмни чар-чапик улукъ астына къойды.

— Кельдинъиз, ойлеми, Гуляра? — деди Рустем, озю ичиндеки эеджаныны гизлемеге тырышты. — Мен къоркътым... кельмезсинъиз белледим. Чешме мейданында риджама джевап бермединъиз!

Къызынъ къашлары чатылдылар. Козьлеринде къоркъу сезильди.

— Лякин ред де этмедим...— деди о.

— Эбет, ред этмединъиз. Онынъ ичюн тешеккюр сизге, Гуляра!

— Мен эдепсиз олдым. Эркек иле корюшмек ичюн Теселлиге кельдим. Бу шерият иши дегиль.

— Шерият... эбет! Лякин мен сизни пек корьмек истедим! — Рустем, шашмалагъанындан, сагъ потюгининъ окчеси иле ерни къазгъалады, сонъ устюнден таптады. — Шериятны мен боздым!

— Сиз эр кесни оздынъиз,— деди Гуляра,— ястычыкъны къазандынъиз. Сиз къарамансынъиз!

— Мен бахтлым. Ястычыкъны къазанмагъан олсам, эллеринъизден о, чичеклерни де аламайджакъ ве манъа сёйлеген о, хош сёзлеринъизни эшитамайджакъ эдим. Къыскъасы, сизни тапамайджакъ эдим.

— Мени къыдыра эдинъизми?

Бу суаль Рустемни чыкъымсыз вазиятте къалдырды. Не дейджегини бильмеди. Къыз койнинъ четинде догъды ве он секиз йыллыкъ омюрини анда кечирди. Рустем бу вакъытка къадар Гуляраны тюшюнгенми, онъа ынтылгъанмы эди? Ёкъ! Не Гуляраны ве не де башкъасыны къыдырмагъан, къафасында эвленюв деген фикир асыл да догъмагъан эди. Саладин агъанынъ серт къоллары алтында оськен Рустем севги акъкъында даа тюшюнмеген эди. «Дагъгъа кет! Одун кетир! Атларны чайыргъа айда!» Бир-бири артындан эр кунъ олып тургъан бу ишлер романтик тюшюнджелер ичюн вакъыт къалдырмай эдилер. Рустем назик ислерни къайдан бильсин? Онынъ ислери юкъуда эди. Ама, эр шейнинъ вакъыты ола. Онъа къаранфиль дестеси багъышлагъан къыз Рустемнинъ юрегинде биринджи оларакъ татлы эеджанлар уянтты. Къальбинде сусып тургъан севги козьлерини ачты ве илькиде Гуляраны корьди.

Къыз улукъ астындаки гугюмини алып, устюнде къалгъан сылакъ къумны юва башлады.

— Ёкъ. Мен сизни биринджи кере бильдим,— деп джевап берди Рустем, ниает.

Гулярагъа бу сёзлерни эшитмек гъает хош ве бираз да онъайтсызджа кельди. О, утанды. Утангъаны ичюн башкъа лакъырдыгъа кечти.

— Агъам сизге пек ачувлы,— деп ташлады Гуляра,— онъа не яптынъиз?

— Бир шей де... шакъа эттим. Артта къалмасын деп, атына эки къамчы урдым. Бунинъ ичюн дарылмакъ керекми?

— Аты абдырап, сюрюнген, озю йыкъыла язгъан.

— Ойле шей сезмедим,— деди Рустем.

Къыз сусты... агъасы акъкъында лакъырды ачкъанына пешман этти.

— Гуляра,— деди Рустем. О, лакъырды не устюнде экенини энди унутты. —

Къызылчыкъ джыймагъа барасынъизми?

— Ничюн сорайсынъиз?

— Мен ярын дагъгъа кетем. Бельки сиз де къошульыр эдинъиз! Вейс, сиз... мен — учюмиз.

— Фена олмаз эди. Лякин анам иле анълашмакъ кучь.

— Ничюн?
 — Дагъда къачакълар чокъ экен.
 — Къоркъасынъызмы? Эписи коюмизнинъ яшлары. Эгер бизге расткельселер, тек ашайт истерлер.
 — Сиз оларны корьдинъизми, Рустем?
 — Корьдим. Бабам иле дагъгъа кеткенде, янымызгъа отьмек аламыз. Корюшсек, Асан агъанынъ къоруву яныдаки къыйыш эменнинъ къувушында къалдырамыз. Андан озьлери келип алалар.
 — Кишилерни эр кунъ дженкке айдайлар,— деди къыз тюшонджели алда. — Тек яшларны дегиль. Бабамны да алырлар деп къоркъам. Экрем бей коюмизден къыркъ адам даа ёлламакъ ичюн сёз берген, дейлер. Рус падишасынынъ козюне кирмек истей. Алла о, дангъалакънынъ белясыны берсин.
 — Дженкке къыркъ адам даа кетсе, онынъ тарлаларындаки тютюнни ким къыраджакъ? Ким къурутаджакъ? Сабалары онынъ чайырларында ишлемек ичюн койнинъ ярыдан зияде эалиси чыкъа. Мевсимли хызметке юзлернен украиналы келе. Дженкке кимни ёлламакъ истей?
 — Онынънен мемнун олмагъанларны.
 — Мемнун бир Кязим бей, о, исе тютюн къырмай.
 Бу арада къая артындан ат туягъы давушы эшитильди. Гуляра сескенип аякъкъа къалкъты ве, гугюмини алып, учурым астындаки сокъакъ бою тез-тез эвге джонеди.

II

Муаребе девам этмекте эди. Койден джебёге адамлар кеткен сайын, эали ичюн яшамакъ къыйын олды. Итиядж дюльгер Саладиннинъ эвине де далды. Рустемни де Экрем бейнинъ тютюн тарласында ишлемеге меджбур этти. Бадемликте урядниклер ве приставлар сыкъ-сыкъ пейда олдылар. Волость идареси койлюлернинъ атларыны ве сыгъырларыны тутып алды. Рустемни Акъ Табандан марум этти. Бутюн къоранта дёрт ай, гедже демей, куньдюз демей чалышып, тамакъларындан къытып, пара топлап, ниает, кемане бичимли бир ат алдылар. Ат ойле арыкъ ки, устюндеки бутюн къабургъаларыны сайып чыкъмакъ мумкюн. Индже боюны, кемикли башыны зар-зоруна котерип турмакъта. Саладин агъа атны азгъана такъаткъа кетиргендже, беслей-беслей, джаны янды.

Кузь кельди. Онынъ артындан къыш. Итиядж Бадемлик эалисининъ гьыртлагъыны кучлю сыкъа башлады.

Баарьде исе дагъларда тереклер текрар ешерди, чичек ачтылар. Чичеклер адамларны севиндирдилер.

Сабадан акъшамгъа къадар хызмет этиджи Рустем къыз иле сийрек корюше, лякин оны сыкъ-сыкъ корип тураджагъы келе... о, себептен тарла сокъакълары айланмаларында, ярлар башында анъдырып юрип, июнь акъшамларынынъ биринде Гуляраны расткетирди.

Къыз, къая артындан апансыздан пейда олгъан йигитни корип, шашмалады.

— Бу маальде мында не япасынъыз? — деди о Рустемге титрек сеси иле. — Вай, ойле къоркътым ки... къачакънынъ бири белледим.

— Мен чокътан мындам. Сизни беклейим.

— Бир шей олдымы?

— Сизсиз... манъа пек кучь!

— Ах, Рустем! Манъа кучь дегильми?

Рустем къызгъа озьлерининъ вазиятини икяе этти.

— ...Фикрет исе куньлер бою къайдалардадыр юре. Кимерде геджелеин эвге келе, танъда джоюлып кете. Афталарнен корюнмей. Кимсеге бир шей сёйлемей. Худжур меним агъам. Оны дагъларда гизленип юре беллей эдим. Эки кунъ эвельси гедже бизге Сеттар агъа кельди. Фикретни о да якъында корьмеген.

— Ойле олса, Фикрет къайда?

— Бильмейим. Кене Шевкетке кѳошулгъандыр деп кѳоркъам.

— Экрем бейнинъ огълунамы? — Гуляра тааджиленди. — Онынъ иле насыл ишлери ола биле?

— Былтыр Фикрет Шевкетнинъ кърдашы Зейнепке эвленмек истеген эди. Бадам разы олмады.

— Зейнеп дюльбер къыз. Ве акъыллы,— деди Гуляра. — Табиатча да агъасына бенъземей.

— Шимди эвленюв вакъыты дегиль.

— Сиз денъиштинъиз, Рустем. Мен сизден кѳоркъа башлайым.

— Кѳоркъунчлы олдыммы?

— Сонъки вакъытларда сизден къауфлы сѳзлер эшитем. Акимет иле разы дегиль киби лакъырды этесинъиз.

Янашадаки чайырнынъ кѳорасы артындан апансыздан Фикретнинъ башы корюнди. Гуляра, абдырап, кийик давуш иле айкърды ве деръал гугюмине япышты. Къачаджакъ олды, Рустем къызны токътатты. Гуляра, ниает, тынчлангъан сонъ, гугюми ичиндеки сувны ерге тѳкип, текрар улукъ астына кѳойды.

— Кеч маальде мында не япасынъ? — деди Фикрет кърдашына, озю азбардан сычрап ерге тюшти. Гуляраны коръген сонъ, кърназ козьлери иле кулюмсиреди. — А-а... севги... асретлик! Селям алейкум, Гуляра!

— Алейкум селям, Фикрет агъа!

— Сеслеринъиз чыкъмай. Теселли сусулгъан ер дегиль. Адамларнынъ бири-бирлерине назик ислери беян этильген ер.

— Мен Гуляранынъ гугюми толгъаныны беклейим,— деди Рустем.

— Гугюм энди толу...— Фикрет мыскъыл иле джевап берди.

Рустем агъасынынъ сѳзлерини эшитмеген олды, онъа джевап бермеди.

— Къайдан келесинъ? — деп сорады о, Фикреттен, бираздан сонъ. — Анам сенинъ ичюн пек раатсызлана.

Гуляра билегини гугюмнинъ сапына кечирип, ёлнынъ агъызына чыкъты, агъа ве кърдаш иле сагълыкълашып, эвге кетти. Фикрет гуя къызнынъ давушыны эшитмеди, джевап да бермеди.

— Анама раатсызланмакъ не ичюн керек олды? — деп сорады о, кърдашындан. — Озьлери кет, дедилер, мен кеттим. Даа не япмакъ кереким? Айтсынлар, оны да япайым!

— Анам... раат отурамай. Буны анъламакъ керексинъ.

— Ойле экен, мени анда-мында айдаштыра бергенлери не?

— Дженкте эляк олгъанынъны истемеймиз.

— Ничюн мени мытлакъа эляк олур деп беллейсинъиз?

— Ёкъ... ничюн? Мен падиша ичюн къан тѳкюльгенине кършым... тек мен дегиль.

— Падиша ичюн?...— Фикрет тааджиленди. — Я ким ичюн тѳкмек керек?

— Бизни итиядждан къртурмакъ истеген гъае ичюн!

— Ойле гъае бармы?

— Сеттар агъанынъ фикириндже, бар!

— Сеттар сандыракълай. Фукъарелер акимieti, зенгинлер акимieti... буларны къайдан къазып чыкъара, бильмейим! Бадамнынъ къафасына бедаат шейлер къынтай бере.

— Сен не айтасынъ, Фикрет, башынъда акъылынъ бармы?

— Бар... озюме етерлик. Сеттар насылдыр фукъарелер акимieti тюшюнип чыкъаргъан. Койде чыплакъ баджакълар чокълугъыны биле... олар арасында шерефли олмакъ истей.

— Озюнъ кимсинъ? Фукъаре дегильсинъми?

— Фукъарем. Лякин ойле олудан бездим. Яшамакъ истейим.

— Насыл? Койлюлерден тутулып алынгъан багъчаларнынъ, багъларнынъ саиби олыпмы?

— Ничюн койлюлерден? Озюм де эльде эте билем!

Чокъракъ башындаки бу субет вакъытында Рустем догъмуш агъасынынъ дюньягъа ве аяткъа назарыны анълады. Пек тааджиленди.

Фикрет даа яш. Рустем исе санки бала. Ама фикирлери бир дегиль.

— Зенгинлик яхшы шей,— деди Рустем. — Лякин башкъасынынъ эмеги иле къазанылгъаны дегиль. Сен Шевкетнен чокъ йыллар дост олдынъ, Зейнепнинъ этегини къокълап юрьдинъ. Джам софалы сарайдаки аят иле таныш олдынъ. Демек, бегендинъ!

— «Сарайдаки аят...» — Фикрет азарлап къардашынынъ сёзлерини текрарлады. — Бу къадар улема экенсинъ... бильмедим. Бурунынъ бокълы, озюнь мулааза этесинъ!

— Меним бурунымнынъ мында алып — береджеги ёкъ,— деди Рустем. — Ама сенинъ къафанъда не бар — не ёкъны бильмек ичюн асыл да улема олмакъ шарт дегиль. Даа эки йыл эвельси озюнь Шевкет иле Истамбулгъа кетип, дарилфнунда окъумагъа азырлангъан эдинъ. Ничюн кетмединъ?

— Кетмедим... о, меним ишим! — деди Фикрет, ачувланып,— лякин Зейнепке токъунма! Гуляранъ онынъ бир тырнагъы этмейджек. Геджелеин дагъларда быралкъыланьп юре. Шериаттан къоркъмай.

Рустемнинъ ичинде недир къыбырданды, юрегине недир санчылды... ве сынды. Юмрукъларыны сыкъты, аз къалды, агъасынынъ устюне атыла язды.

— Мен Гуляраны севем...— деди о,— ве буны кимседен гизлемейим. Вакъыты келир, къызнынъ бабасы ве анасы узурьна барьп, разылыкъ истерим. Ама сенинъ киби, Экрем бейнинъ сарайында къокъланып юрьмем.

— Сен манъа ахлякъ окъума! — деди Фикрет,— онъа ихтияджым ёкъ. Омузларым устюнде озюмнинъ къафам бар.

— Бар... лякин бошча корюне!

Фикрет онъа тикленди... бакъты, бакъты, сонъра эллерини джеблерине тыкъты, дере боюндаки айланчыкъ сокъакъ иле кетти. Кольгеси гъайып олгъан сонъ, Рустем таш устюне отурды, тюшонджеге далды. Фикрет иле бойле иддалашкъаны ичюн окюнди. Эр алда, агъасы...

Хайли вакъыт кечти. Артында, насылдыр, шытырды эшитип, айланды. Фындыкъ тереги пытакълары арасында Гуляраны корьди.

— Сиз кетмединъизми? — деди Рустем айретле. — Демек, агъам иле лакъырдымызны эшиттинъиз!

— Ёкъ...— деди къыз. — Мен эвде эдим. Софадан сокъакъкъа козь этип турдым. Эвге къайткъанынъызны корьмек истедим. Лякин ашагъы сокъакъ бою тек Фикрет агъанынъ озю кечти. Чыдаялмадым, сизге кельдим.

— Фикрет къайда кетти, корьдинъизми?

— Корьдим. Эвге кетти!

— Отурынъыз, Гуляра! — Рустем четке чекильди, таш устюнде онъа ер берди. — Азачыкъ да олса, янымда олунъыз! Мен пек эфкъарлым.

Гуляра онынъ янына отурды.

— Сизге айтаджакъ шейлерим чокъ, Рустем! Ама биз даима ашыкъамыз! Къонушмагъа вакъыт тапылмай. Тезден дженк битеджек, дейлер. Битсе, биз Петербургкъа кетмек истеймиз. Лякин бабам... менин гъарип бабамдан хабер ёкъ. О да дженкке алынды. Не япармыз, бильмейим!

— Дженк битеджек? Ким айтты?

— Сеттар эмдже. О, тюневин, къайдандыр, узакълардан кельди. Дженк битсе, бизим иле Петербургкъа келирсинъизми, Рустем?

— Мен анда не япарым, Гуляра?

— Энвер... Меним огей агъам не япса, сиз оны!

— Энвер — окъумыш адам. Мен исе... дженк башлагъанынен мектеп къапалды.

— Бабама ярдым этерсинъиз. О, озюнинъ антиквар тюкяныны текрар ачаджакъ.

— Бабам разы олмаз,— деди Рустем. — Къачып кетсем, анам къасветинден олер.

— Бу койчикте, бу къаялар арасында эбедиен къаладжакъсынъызми?

— Дженк битсе, аят башкъя оладжакъ дейлер. Лякин ким ичюн? Бабам: муаребелерден сонъ акимьет денъише тургъан... дей. Буны бабам айта. Акъикъатта, не оладжакъ? Ким бильсин? — Рустем сусты, гедженинъ хош инъильтисине динъленди. — Эшитесинъизми, Гуляра? Бу шефаф сувнынъ гизли нагъмелерини, онынъ къайнакъ ве джазибели нефес алувыны шитесинъизми? Бу ямачларгъя ве къаяларгъя бакъынъыз! Кетсенъиз, буларны корамайджакъсынъыз! Бойле гузеллик башкъя ерде ёкъ. Биз бу гузель ерде догъдыкъ.

Деренинъ ашагъы четинден, узакътан тыныкъ давуш эшитильди:

— Гуляра! Акъыз Гуляра!

Къыз абдырап еринден турды.

— Бу анам,— деди о. — Сагълыкънен къалынъыз, Рустем! Сиз ашагъы ёл иле кетинъиз. Бизни кимсе коръмесин!

Гуляра аджеле-аджеле кетти. Рустем бираз даа отурды, сонъра о да эвге къайтты. Ама агъасы иле корюшип оламады.

Фикрет араба къапугъя якъынлагъанда бабасына расткельди. Салядин агъя къомшу азбарда онбашы Абдураман барлыгъыны бильдирип, огълу текрар гизленмесини талап этти.

— Тавшан Дерееки чайыргъя бар! — деди онъя дюльгер. — Чалашта бекле. Мен гедже арабаны екип ёлгъя чыкъарым. Сюкют геджеде таш ёлда копчеклернинъ тасырдысыны эшиткенинънен, Тарахчы - Алининъ тютюн аранлары янындаки копюрге тюшерсинъ, берабер ярмалыкъкъа кетермиз.

Фикрет эвге кирмеди. Козев Мустафанынъ багъчасында тар сокъакъ бою чайыргъя кеткенде, юксек эмен астындаки чокъракъ башында Сеттаргъя расткельди. О, дагъдан тюшкен. Озь эвлерине гизлиден бир кирип чыкъмакъ ичюн фурсат беклемекте эди. Онъя бираз экмек ве бир чифт чыракъ керек.

— Сенсинъми, Сеттар? — деп къычырды Фикрет къаранлыкъ ичинде къавфсырап. — Кеч маальде бу ерде не япасынъ?

— Яваш ол! — деди Сеттар ачувланып. — Адымны айтмасанъ, олмаймы? Кимни къыдырасынъ?

— Кимсени де... Чайыргъя кетем

— Ничюн чайыргъя? Эвде бир шей олдымы?

— Онбашы Зейтулла агъанынъ азбарында долана,— деди Фикрет якъын кельген сонъ. — Кимнидир къыдыра.

— Ондан къачтынъмы?

— Бабам Къызыл Яргъя кетейик, дей.

— Ярмалыкъкъамы? Бу мумкюн дегиль. Сюйрен богъазында застава бар. Сени якъаларлар.

— Бабам айланма ёлнен кетмек истей.

— Айланма ёл Сюйренден сонъ,— деди Сеттар. — Сюйренгедже исе тек бир ёл. Тузакъ.

— Бильмейим. Бабамнынъ эмири ойле! — деди Фикрет.

— Бабанъ эмир этсе... сен яш бала дегильсинъ. Озюнь бильмек керексинъ.

— Не бильмек керекми? Дженкни насыл этип токътатувнымы? Оны япаджакъ адамлар башкъя.

— Дагъдан ничюн къачтынъ? — деп сорады ондан Сеттар. — Анда кимлер гизленгенини Экрем бейге етиштирмек ичюнми?

— Мен ач эдим, чыдаялмадым, Экрем - бейге етиштирмек... Хайыр, бундан манъя файда ёкъ.

— Не япмакъ истейсинъ? — деп сорады Сеттар.

Фикрет омузларыны къысты. О, муайен фикир айтувдан аджиз эди.

— Озюм де бильмейим. Къызыл Яргъя кетип бакъайым... Бельки дженк манъя токъунмай кетер! Ама дагъгъя кетмек... ёкъ, мен ойле яшап оламайым!

— Дагъдакилер, сениндже, не? Айдутлармы?

— Айдутлар дегиль. Ачлар...— деди Фикрет. — Ёлда расткельгенни тонайлар.

— Кимни тонайлар, акъмакъ! Хаберинъ бармы? — пыштавыны Фикретнинъ буруны астында онълу-соллу айландырды. — Дагъда чешит адамлар бар. Эписининъ тюшонджеси бир сой дегиль. Эписине нефретленмеге акъкъынъ ёкъ!

— Мен акъ къыдырмайым. О менде де ёкъ, сенде де!

— Акъ ёкъ... догъру! Оны къазанмакъ керек,— деди Сеттар. — Санъа озю кельмез!

— Мен бу ерге сени къыдырып кельмедим. Апансыздан корюштик,— деди Фикрет. — Озь ёлумнен кете билем.

— Кет! Бельки бир де-бир ерге барып чыкъарсынъ! — Сеттар пыштавыны къушагъы арасына тыкъты — Меним озь ёлум бар. Дженкте олдым... андан къачтым. Озюм киби къардашларгъа къаршы дженклешмек истемедим. Бабамнынъ эвине дегиль, дагъгъа кельдим. Биз анда аз дегильмиз. Гизлемеге шей ёкъ, бир къапым отъмексиз тургъан вакъытларымыз чокъ ола. Ама не огърунда курешкенимизни билемиз. Биз Бадемликни гъарип алында корип, ёрулдыкъ. Оны зиеттен къуртармакъ истеймиз.

— Къуртарып олурмы экенсинъиз?

— Къуртарып олурмыз. Анда, Карпат этеклеринде, дженк мейданындаки адамлар арасында ойлелери де бар ки, зиеттен къуртулмакъ мумкюн экенлигине эминлер. Онынъ ичюн гъайрет керек. Бадемликте джесюр адамлар ёкъ дегиллер.

Сеттар торбасыны аркъасына урды, сокъакъ бою бабасынынъ эвине таба кетти. Фикрет койнинъ баты тарафындаки байыргъа тырмаша башлады.

Рустем, Теселиден эвге кельген сонъ, азбарда, аран сачагъы алтында, юкю араба тургъаныны эследи. Ичинде сенек, тырнавуч, орьме анъгъыч, бир къач чувал къызылчыкъ, ювез, акълап. Янашада, ерте ат такъымы. Юкъары софагъа чыкъты, союнып, Мидатнынъ янында ятты. Козълери юмула башлагъан эди, багъча ичинден насылдыр гъыртылды эшитип элесленди. Яваштан кевдесини котерип, багъча ичине бакъты — джеviz терегине багълы ат малат ашамакъта эди.

Баба атны бугунъ эвге кетирген. Бир айдан бери мийрада эди. Демек, узакъ ёлгъа чыкъаджакъ. Эвеллерде Салядин агъа «Чёльге» Фикрет иле кете тургъан. Шимди Фикрет корюнмей. Лякин Рустемнинъ озюне: «Сен меним иле кетеджексинъ!» деп айтылгъаны ёкъ. Ничюн аджеба?

Гедженинъ бир маалинде азбарда тасырды эшитильди... недир гъычылдады. Рустем башыны котерип бакъты, анасы азбар къапыны къапатмакъта эди. Сачакъ алтында араба энди ёкъ.

— Ана! — Рустем аджиз сес иле къычырды. — Бабам къайда?

— Ярмалыкъкъа кетти.

Тензиле енге клернинъ къапусына догърулды.

— Бир озюми?

— Бир озю кетсе не? Къоркъаджакъмы?

Чокъ вакъыт кечмеди, Тензиле мердивен аралыгъы ичинде, Рустемнинъ аякълары уджунда, пейда олды.

— Фикрет иле кетти,— деди о, гизлиден. — Фикрет Тарахчы Алининъ тютюн аранлары янында беклейджек,— ана текрар басамакълардан ашагъы тюшмеге тедарикленип, деди: — Сен юкъла! Фырлана берме!

Саба Мидат Рустемнинъ къабургъасындан тюртти.

— Араба ёкъ. Ат ёкъ. Бабам къайда кетти?

— Ярмалыкъкъа!

Мидатнынъ дудакълары салпырады, окюнчинден агълады.

— Не кетирейим деп биле сорамады бабам.

— Сен энди уфакъ дегильсинъ. Кетирмесе бир еринъ шишмез,— деди Рустем. Озю ашагъы софагъа тюшти, чарыкъларыны кийип, Экрембейнинъ чайырына ишке джонеди.

Тютюн тарласында, адети узре, назаретчи шорбаджынынъ якъын кишилеринден бири ола, саба ишчилерни кършылап ала тургъан. Бугунь кьапу огюнде Экрембейнинъ догъмуш кърдашы Абдулла турмакьта эди.

— Къайда кельдинь? Базаргъамы? — деп джекирди о Рустемге. — Ишке таньда келине. Кечиккенинъ ичюн иш акъкъынъдан джореме кесип аладжакъым, хаберинь олсун? Къана... тез!

— Мен вакъытында кельдим,— деди Рустем.

Юрюшини денъиштирмей. Абдулланынъ янындан кечти, омузларында чапалары, тютюн оджакъларына якъынлашайткъан эркеклерге ве къадынларгъа догърулды. Олар Рустемнинъ козьлерине тюшкюн гонъюлли олып корюндиленер. Абдулла оларгъа да джекириклегенге бенъзей.

Украиналы яш къадын Настасья Тукаленко солукъ отлар обасы устюнде отурып агъламакьта.

— Не олды? — Рустем онынъ янына кельди. — Сени Ким ынджитты?

— Ватаныма къайтмакъ истейим,— деди къадын,— шорбаджы къазангъан парамны бермей. Мектюп алдым, аптем олюм алында... корюшмек, ведалашмакъ керек. Ёллыкъ парам ёкъ. Шорбаджы: кузьде кетерсинь дей.

— Кузьде? Аптенъиз дюньядан савушкъан сонъмы?

Араба кьапу беттен Абдулланынъ сеси эшитильди.

— Къазыкъ киби тикленип тургъанынъ не? Сенинъ ериньде ким ишлейджек?

Рустем, бу сёзлер озюне аит экенлигини анълады ве, тюркке козь этип, къадындан сорады:

— Бунунъ къуйругъына ким басты?

— Бильмейим. — Настасья шыншыкълап джевап берди. — Бугунь о джанавар киби.

Абдулла Рустемнинъ сёзлерини эшитмеди, лякин дудакъларынынъ арекетинден ве ачувлы бакъышындан кенди ичюн феналыкъ сезген олса керек ки, пармагъыны саллады.

— Мен сенинъ иле даа лакъырды этерим!

Йигит онъа джевап бермек истеди, янашасында ишлеген Сефергъазы акъай оны тюртти.

— Быракъ, Рустем! — деди къарт. — Оларда пара бар. Къувет ве укъукъ бар. Бизде бир шей ёкъ.

Рустем Сефергъазынынъ сёзюни тутты. Ёлакъ арасына кирди, уйлегедже белини котермей, тютюн чапалады. Башкъалар да ойле... бири-бирлери иле лакъырды этмеге къоркътылар. Абдулла бутюн кунь тарла бою, къашкъыр киби доланып чыкьты. О, уйлелик ашамакъ ичюн эвге кеткен арада, адамлар текаран сербест нефес алды, бираз раатланмакъ ве къапынмакъ ичюн эмен астында отурдылар.

Уйледен сонъ Абдулланынъ ерине Шевкет кельди. Кенъ елькели, яш киши. Башында пуськюлли фес. Шевкет тютюн ишинден анълагъан адам дегиль, ама ишлеп ёрулгъан ыргъатлардан бир де-бириси белини догърулткъанда, джекирди. Ялынъыз экинди намазы якъынлагъанда ёрулып, бираз тынды, койлюлерге эвлерине къайтмагъа рухсет этти. Кунь девамьнда мучелери эзильген адамлар чапаларыны араннынъ бир кошесинде быракъып, койге джонедилер.

Рустем, дере четиндеки кьапу огюнде турып, элиндеки фышкъын иле йылтыравукъ чызмаларыны шыбалай берген Шевкетнинъ янында токьталды.

— Алидженап олуныз, шорбаджы! Бу къадынгъа ярдым этинъиз! — деди о, озюнинъ артындан кельген Настасьягъа ишарет этип. — Аптеси хаста... олюм алында экен. Барып корьмек истей, ёллуку парасы ёкъ.

— Онынъ ичюн сен не къасевет этесинь? — деди Шевкет. — Къадыннынъ озюнинъ тили бар!

— Абдулла агъанынъ озюне ялвардым,— деди Настасья татарджа,— Разы олмады.

— Демек, ойле керектир. Абдулла эмдже не япмакъ кереклигини биле. Башы сенинъки киби...— о пармагъы иле Рустемнинъ къафасына чертти. — Сенинъки киби бош дегиль.

Рустемнинъ юреги къайнап, кевдеси титреп кетти. Самайларындаки къан дамарлары сызладылар.

— Сизинъдже, тек бей акъыллы, бизлернинъ — сизинъ эсирлеринъизнинъ — къафалары бош... ойлеми?

— Сизлерде, къарабаджакъларда, акъыл къайдан кельген? — Шевкет элиндеки фышкъынны Рустемнинъ буруны астында саллаяракъ, шакъылдап кульди. — Штанынънынъ авына бакъ — маскъаралыкъ санки тышта. Озюнь Гуляранынъ пешинден къокъланып юресинъ!

Шевкет ойле деди, сонъ почта ёлгъа чыкъмагъа онъайтланды. Рустем еринден къыбырдамады. Окюнч ве кедер толу юрегини тынчландырмагъа тырышкъан алда, Шевкетнинъ семиз елкесине бакъа берди. Чокъ бакъып турды. Бей огълу кенди узеринде Рустемнинъ назарыны ис этип, текрар онъа чевирильди.

— Не беклейсинъ? — деп къычырды Рустемге. — Лаф битти!

— Ёкъ, битмеди, — деди Рустем.

— Не? Гуляранынъ пешинден юргенинъни инкяр этмек истейсинъми?

— Санъа ондан не?

— Шу ки, о къызгъа ич бир вакъыт эвленалмайджакъсынъ!

— Менми? — Рустем кевдесини азачыкъ огге берип, Шевкетнинъ богъазына япышты.

— Ничюн эвленалмайджагъым? Сёйле!

— Чек сасыкъ къолларынынъ? — деп къычырды Шевкет. — Пешман этерсинъ!

— Сен... Эрзурумлы кельмешекнинъ огълу! Меним кучюк, гъарип екаяне бахтым...

Гулярам бар, оны да тутып алмакъ истейсинъми?

О, кучлю, балабан юмругъыны котерип Шевкетнинъ сагъ джагъына ойле эндирди ки, Шевкет бир талай арт-артына, учурым бетке сьджырылып кетти, сонъ гурс этип ерге йыкъылды. Йыкъылгъанынен деръал билегине таянып, сагъ тизи устюнде юкъары котерилеяткъанда, аягъы тайды, учурымдан ашагъы сюрелип, дере ичине юварланып кетти.

Рустем, не олып чыкъкъаныны анълап оламай, хайли вакъыт деренинъ ичине козьэтип турды, къаранлыкъта бир шей коралмады, тек койнинъ устюне саркъыкъ Буйка къаялары, гизлиден инъильдемекте янындаки дерее сув зайыф сесленмекте эди. Онъа кетмек... бельки де къачмакъ керек. Къайда? Насыл? Къапугъа догъру бир къач адым атты дегенде, насылдыр юмшакъ шей устюне басты. Эгильди, ерде — тоз ичинде пуськюлли фес ятмакъта эди. Аягъыны арткъа узата берип, огге бир тепти. Фес саибининъ пешинден дере ичине атылып кетти. Рустем ёлгъа чыкъты. Копюрден кечти, сонъ токъталды, тюшонди-тюшонди, кери къайтты. Эвге кетмеди, койнинъ батысында узанып кеткен юксек къыргъа догърулды.

Эртеси куню Мидат койдеки бутюн эвлерни доланып Рустемни сораптырып чыкъты. Тапамады. Коккозьге Сейяренинъ эвине де барды. — Рустем анда да ёкъ эди.

Багъатырдаки Уман аптенинъ эвине барып сорады. Рустемни анда да кимсе корьмеген.

Тензиле енге аджизленди, кедерленди. Козьяшлар тёлти.

Бу агъыр кунълернинъ биринде эвге Озенбаштан Какра Мевлюд кельди. Бу адам, эки якъында тарпилер багълы аты устюнде кой-койден юрип, уджуз фият иле йымырта сатын ала, Ялтагъа котюрип сата, бойле этип яшай эди.

— Мевлюд агъа, бизим Рустем гъайып, — деди онъа Тензиле енге ве козьлеринден кене яшлар акъып кеттилер. — Бабасы ярмалыкъта, бу иштен хабери ёкъ. Кельсе, азабындан олер. Ялтагъа кетмегенми экен? Ялварам сизге, бизге бир эйилик япынъыз! Мидатны озюньиз иле алынъыз, бельки агъасыны анда къыдырып тапар.

Какра Мевлюд пек тааджиленди.

— Буюк шеэр ичинде Рустем тапылырмы? Кимден сорарсынъ? Кимден билирсинъ? Бельки гемиге минип Батумгъа кеткендир? Дженк вакъыты!

— Рустем тапылмаса, мен дели олурым,— деди Тензиле. — Ялварам сизге, Мевлюд агъа! — Бедбахт къадын тизлери устюне чёкти, эллерини кокке узатты.

— Яхшы... Мидат меним иле кетсин! — деди Мевлюд,— лякин мен Аутка богъазындан юрем. Огълунъыз даа яш. О, тик ве сарп ёллардан кече билirmi?

— Кечерим! — деп кыгчырды Мидат софанынъ тёрюнден. О энди аякъларына чарыкъларыны киймекте эди.

Тензиле енге Мевлюдни бакълалы лакъша шорбасы ве сютлю чай иле сыйлады. Какра ашаныр экен, койлерде тавукъ аз къалгъаны устюнден шикъетленди.

Уйле авгъан сонъ Мевлюд ёлгъа чыкъты. О, атынынъ джугенини тутып огден, бала исе арттан кеттилер.

Алты кунъ, алты гедже дегенде Мидат къайтып кельди. Агъасыны тапамады. Рустемнинъ джоулгъаны он алты кунъ дегенде азбаргъа дюльгер Салядиннинъ арабасы кирип кельди.

Баба индемей атны туварды, богъдай толу чувалларны, къарын ягъы кесеклерини ве дигер эрзакъны ташып битире язгъанда, Рустемнинъ эп корюндегенини эслеп, айретке кельди.

— Рустем къайда? — деп сорады Мидаттан.

Кедерленип, чубукъ киби инджерип къалгъан Тензиле енге окюрип агълап йиберди.

— Рустемимиз ёкъ! Гъайып!

— Гъайып! Бу не демек?

Араба бошатылгъан, ат арангъа кирсетильген сонъ, Мидат бабасына, не олды — не кечти, эписини анылатты.

— Сенинъ ярмалыкъкъа кеткен кунюнъ Рустем иштен къайтып кельмеди. Эки афтадан бери оны урядник кыдыра.

— Урядник? Ничюн?

— Рустем Шевкетни котеклеген. Башта: ольдюрди — дедилер. Албу ки, Коккозь хастаханесине алып кетильгенини корьгенлер. Рустемни тапсалар аписханеге къапайджакъ экенлер.

Софа огюндеки тапчан устюнде отургъан Салядин бу хаберни эшитип, къасеветке далды. Огюнде тютеп тургъан къавени унутты. Агъызындаки чубугъыны къач дефа шыркыылдатып чекти, сонъ кетип, арандаки атны чезди, джугенинден тутып, азбар къапугъа догърулды. Ёлгъа чыкъкъан сонъ, токъталды.

— Фикретни солдат алдылар,— деди о, ве козьлеринден бурькип чыкъаяткъан яшларны гизлеерек, башыны ашагъы эгильтти. — Фикретимиз ёкъ. Рустем де...

Бойле деген сонъ, дюльгер исар артында ёкъ олды, къарысы исе бирден тентиреди... таш басамакълар устюне йыкыылды. Салядин бу левханы корьмеди.

Мидат анасыны зар-зоруна чеккелеп ичери алып кирди, сет устюне яткъызды. Эвнинъ ичини кедерли сюкюнет басты.

Дюльгер яры — геджеде къайтып кельди. Череси текаран ачылгъан, козьлеринде шефаат асыл олгъан киби корюнди. Эссиз алында яткъан къарысыны корьген сонъ, текрап алсызланды.

— Фикретим! Рустемим! — деп инъледи ана, текаран эси кельген сонъ. — Огьулчыкъларым, къайдалардасынъыз!

— Рустем сагъ-селямет! — деди онъа Салядин, яваштан.

Тензиле енге терен уйкъудан уяныр киби, козьлерини ачты, тааджипленип, кевдесини къоджасына чевирди.

— Сагъ-селямет? Рустемим сагъ-селяметми? — дие агълады къартий. — Къайдан бильдинъыз?

— Коккозьге барып кельдим. Къуда Севастопольде олгъан. Куевнинъ агъасы Сеит-Джелиль айттырып йиберген: Рустем мында, къасевет этмесинлер. Койде кимсенинъ хабери олмасын, деген.

Тензиле энди кедерден дегиль, севинчинден агълап йиберди. Рустемнинъ аман-эсенлиги севинчинден. Фикретнинъ исе аскерликке кеткенинден...

— Оны насыл алдылар?

— Бизни Сюйренде токътаттылар. Аскерлер ёлумызны кести, кягъыт талап эттилер. Фикретке ишмар эттим. Арабадан сычрады, багъча бетке къачты, лякин башкъа сокъакънен кетти, оны туттылар. Багъчасарайгъа кетирдилер. Анда Фикрет кибилери чокъ эди. «Сиз, кетинъиз, баба!» деди Фикрет. «Бундан къуртулмакънынъ чареси олмаз!» Мен ярмалыкъкъа бир озюм кеттим.

— Бахтсыз балаларым! — Тензиле енге кене ах чекти. — Экисинден де марум къалдыкъ. Рустемге бир барып кельсек, корюшсек, фена олмаз эди. О — къызма табан. Башымызгъа бир беля даа ачып отурмасын!

— Мен бельки бу кунълерде кетерим,— деди Сялядин ве иляве этти: — Ринголот эриги пишти. Насвернге алып-кетип сатсам, бир къач кумюш къазанмакъ... ёл масрафыны орътмек мумкюн, лякин ат... бу «кемане» Севастопольге барып етерми?

Маальде хоразлар чагъырды. Пенджеренинъ джамларына кумюш ренкли ай нурлары тюшти. Сялядин килим устюнде, башы астына ястыкъ къойып ятты. Ёргъунлыкъ кедерни енды, тезден юкълап къалды.

Ярын оны не беклей, белли дегиль. Эр шей тез денъишип тура. Лякин Алланынъ идраки илеми? Сялядин Алланы инкяр этмей, ама кунъделик намазны да къылмай. Джамиге тек джума кунълери бара, о да Козев Мустафадан утангъанындан... Дюльгер балаларыны мектепке берди, дженк башлагъан сонъ окъув токътатылды. Бунъа пек яныкъламакъта. Эркеклер, чешме башында топланып, озь аралары къонушкъанда, сёз сырасы. Козев Мустафанынъ огълу Сеттар хусусында сёз ачылгъанда, Сялядин оны къорчалай ве бунынъ иле адамларны тааджипландире.

Сеттар енылик арекетинде бир озю дегиль. Ойле йигитлер койде даа барлар.

Сеттар кимерде, геджелеин дагъдан койге тюшкен вакъытларында, гизлиден Сялядиннинъ эвине кирип-чыкъа ве сёз сырасы: «дженк бейлер ичюн ярамай битеджек» — деп ташлай. Дюльгер дженк биткенини сабырсызлыкънен беклей.

Бугунъ Сялядин танъда уянды. Къавесини ичкен сонъ, атыны дереге айдап суварды, кери къайткъанда эвининъ огюнде онбашы Абдураманны коръди.

— Санъа Волость идаресине бармакъ керек! — деди о, Сялядинге ве мыйыгъынынъ уджуны бурып алды.

Волость идареси Бадемликтен он эки чакъырым узакъта, Озенбаш ве Коккозь озенлерининъ бир-бирине къошулгъан еринде.

— Анда не япаджагъым?

— Бильмейим! Лякин бир даа келип, хатиринъе тюшюрюп юрьмем! Эйи биль!

Шай деди онбашы, сонъ кетти. Сялядин сакъалыны къашыды, тюшонджеге далды.

— Рустем ичюн олмалы...— деди Тензиле.

Дюльгер джебинден кисесини чыкъарды, чубугъыны тютюн иле толдурды ве, тютете-тютете, индемей, азбардан чыкъып кетти.

Волость идаресине якъынлагъанда, уйле авгъан эди. Ташкопюр янында, атлары туварылгъан арабалар астында сакъаллары осюк солдатлар яталар.

Сялядин копюр устюнден кечти, эки къатлы таш эвге догърулды. Узун, былашыкъ коридор боюнда чешит къыяфетли адамлар туралар. Эки якълап юксек, безз къапылар. Кимер адамлар башлары астына чекменлерини къойып, полда яталар. Кимерлер аякъ устюнде турып, аркъаларыны диваргъа таяп, нелердир акъкъында гизлиден лакъырды этелер. Дюльгерге кимсе къулакъ асмады. Коридорны баштан-аякъ эки кере юрип чыкъты, ниает, одаларнынъ биринде, аралыкъ къапудап сары ве къыска сакъаллы жандармерия инспекторыны корип, токъталды.

— Мени чагъырдынъызмы, Малинин эфенди?

Креслода ясланып отургъан без костюмлы, каракуль къалпакълы яш киши иле лакъырды этеяткъан Малинин, элиндеки къарындашыны тарс этип стол устюне урды, къашларыны сытты, кибар ве къатий чере иле деди:

— Чагъырдым. Кир!

Дюльгер босагъадап атлады. Узакъ ёл юрип кельген бу эсли адамнынъ аякълары ве бедени сызламакъта эди, о себептен, янашасындаки бош куръсюни корьгинен, севинди, отурайым деп, ашагъы чёке башлагъанда, Малинин иддетленип, юмругъыны стол устюне эндирди.

— Къалкъ! — деп джекирди о, дюльгерге. — Бу къавехане дегиль!

Салядин деръал турып, диваргъа таба чекильди.

— Нуредин эфенди! — деди Малинин татарджа, без урбалы кишиге мураджаат этип. — Бу адам Рустемнинъ бабасы. Таныйсынъызмы?

— Таныйым! — деди Нуредин эфенди. — Бадемликтен...

Кресло узеринде, аякъларыны огге узата берип, бир янбашы устюнде отургъан эфенди Салядинге дюльбер къара козьлерини котерди.

— Рустем къайда? — деп сорады Малинин дюльгерден.

— Бильмейим! — деди Салядин.

— Алып-кетип сакъладынь! Энди къайда экенини унуттынъмы?

— Мен ярмалыкъта эдим. Къайтып кельдим... Рустем эвде ёкъ.

— Кимнинъ малыны алып-кетип саттынъ?

— Озюмнинъ. Сенек, тырнавуч... кимнинъ оладжакъ?

— Рустемни озюньнен алып кеттинъ... къачырдынъ! Ойлеми? — Малинин юмшакъ ве илекяр давуш иле сорады.

— Мен кимсени къачырмадым. Фикрет иле кеттим.

— Къайда Фикрет?

— Аскерликте.

Малинин Нуредин эфендиге ялкъ этип бакъты. Нуредин эфенди исе козь къапакъларыны ашагъы эндирип, индемеди.

— Рустеминъ урьметли Экрем бейнинъ огълу Шевкетни ольдюрди. Хаберинъ бармы?

— Ёкъ. — Салядиннинъ юрегини бирден къайгъы басты, юзю ком-гок олды. — Меним огълум... Шевкетними?

— Рустем не ерде экенини айтмасанъ, озюнь курек джезасына кетеджексинъ! Тюшюн — бакъ! Башынъ чап-чал!

Малинин бойле деген сонъ, аякъкъа къалкъты, огге-арткъа юре башлады. Салядинге дикъкъат ве меракъ иле бакъа берген Нуредин эфенди де еринден турды. Индже, узун мыйыгъыны сынарча пармагъы иле сыйпады, сонъ къапу устюндеки анахтарны бир бурып ташлады, диварда асылы орьме къамчыны элине алды.

— Малинин эфенди, — деди о, индже сеси иле, — сиз бу къарабаджакълынен пек незакетли къонушасынъыз. Огълу къайда экенини бильмеген баба... ойлесини корьдинъизми? Къана, якъын кель! — деп джекирди о, дюльгерге.

Салядин еринден къыбырдамады. Башыны ашагъы эгильти, сусты.

— Мен Рустем къайда экенини бильмейим! — деди о текрар.

— Бильмейсинъми?! — ясама, бедаат сес иле сорады Нуредин эфенди, нагайкасыны шарт этип Салядиннинъ юзюне яндырды. Дюльгер тентиреди, аякълары бошады... диваргъа таянып къалды. — Сенинъ иле тек бойле лакъырды этмек керек! Къамчысынынъ сапы иле ченгесинден тюртти. — Сонъ? Рустем къайда экенини айтаджакъсынъмы? Ёкъса, элинъ-аягъынъ зынджыр иле багълы, Сибирьге кетеджек, анда чюрюйджексинъми?

Къарт зар-зоруна козьлерини ачты, къаршысындаки без кольмекли, индже мыйыкълы кишиге сёнюк назар иле бакъты. Бурунынъдан ве йыртылгъан янагъынъдан къан акъмакъта эди.

— Бильмейим, — деди о, эшитилир-эшитильмез давуш иле. — Мен Рустемни корьмедим.

Юзбашы Сялядинни текрар нагайка иле урды. Юзюне, елькесине, аякъларына... не ери расткельсе, о ерине урды. Дюльгернинъ бедени бутюнлей яра иле орътюлип, ниает, пол устюне йыкъылды, бир даа турмады.

Нуредин эфенди орьме къамчысыны четке быракъты.

— Алып чыкъынъыз ве каталашкагъа отуртынъыз! — деди Малининге. — Пешинден огълу кельмегендже чыкъарманъыз!

Малинин коридоргъа чыкъты. Беш дакъикъадан сонъ эки аскер иле къайтып кельди. Бири Сялядиннинъ къолтукъларындан, дигери аякъларындан котерип алып кеттилер.

Дюльгерни эки кунъ-эки гедже допрос этти, вахшийликле котекледилер. Тенине янгъан папирос бастылар. Лякин, «бильмейим» сёзюнден башкъа ич бир шей эшиталмадылар. Учюнджи куню дюльгерни чыкъарып йибердилер.

Акышам устю Сялядин Бадемликке эзгин ве яралы мучеси иле, зар-зоруна етип кельди. Араба къапуны ачты, азбар ичине эки адым аткъан эди, башы айланды, эмен береги киби, гурс этип, ерге йыкъылды.

III

Севастополь корфезининъ шаркъында, скелеге якъын маалледеки хан-азбарынынъ этрафында бир къатлы биналар — фурун, къавехане, макъсымахане ве мейва анбарлары бар. Хан-азбарынынъ саиби Коккозлю Сеит-Джелиль. Сейяреининъ акъайынынъ агъасы.

Сеит-Джелиль бу шеэрге алты йыл эвельси кельген. Гимназияда эки йыл окъугъан сонъ, парасы етишмегенинден себеп, гимназиядан чыкъарылгъан. Къайда кетеджегини, не япаджагъыны бильмей юрьген вакъытында, Нахимов джаддесиндеки къавеханеде тесадуфен туджджар къараим Мангъуби иле таныш ола, онынъ аршын-мал тюкянына аякъчы бала олып кире. Бир йыл кечкен сонъ, шорбаджынынъ огълу иле къавгъа этип, иштен къувула. Сеит-Джелиль текрар ишсиз къала. Сонъ догъмуш къардашы Билялнынъ ярдымы иле емиш тюкяны ача. Тюкян ичюн емишни, Якусидининъ хан-азбарына келип-кетиджи койлюлерден уджуз фиатнен ала. Якусиди баласыз-чаласыз, сойсуз-сопсуз къарт урум.

Кунълернинъ биринде о, Сеит-Джелильни озъ эвине мусафирликке давет эте. Аш ашалып, къаве ичильген сонъ алышвериш лакъырдысы башлай.

— Эвленмек фикиринъ бармы? — деп сорай Якусиди яш йигиттен.

— Бу хусуста даа тюшюнемедим, — деп джевап бере Сеит-Джелиль, сонъ иляве эте, — ве ашыкъмакъ истемейим.

— Ким иле яшайсынъ?

— Бир озюм.

Къарт эски кресло узеринде хайлы вакъыт тюшюнджели алда, индемей отура.

— Озь тюкянынъны къапат да, менимкине авуш! — дей Сеит-Джелильге. — Мен сенинъ ананъны ве бабанъны билем. Олар яхшы адамлар. Меним къартыйим, озюнье малюм, якъында вефат этти. Ялынъызлыкъ меним ичюн пек кучъ.

Сеит-Джелиль итираз этмек истей.

— Мен сизинъ ичюн эльверишли ярдымджы ола билиримми? — дей Якусидиге. — Менде сермия ёкъ.

— Мангъа сермия дегиль, ишанчлы адам керек, — урум Сеит-Джелильнинъ омузыны таптай. — Сенден сермия талап этмейим.

Бир афта кече. Сеит-Джелиль тюкянынъдаки мейваны сатып битире, бина саиби иле исап кесе, Якусидиге келе, тиджаретке киришкенлери акъкъында экиси арасында мукъавеле имза этиле.

Сеит-Джелиль иле ишлегенине дёрт ай толгъан ве озъ ярдымджысынынъ беджерикли экенлигине эмин олгъан сонъ, Якусиди зейтун кетирмек ичюн Сухумгъа кете. Ве кери къайтып кельмей. Джелиль Сухум шеэри головасына, жандарм идаресине къач дефалар мектюплер язып бакъа. «1849 сенеси догъгъан, Якусиди Харлампий Иванович Сухумда ич

бир вакъыт булунгъаны ве яшагъаны ёкъ...» деген джеваплар ала. Шай этип, Джелиль къарт урумнынъ такъдири хусусында там хабер алалмай, хан-азбарынынъ саиби олып къала.

Бир кунъ сабагъа якъын маальде, Сеит-Джелильнинъ азбарына дагъ мейвалары юклю могогердекли араба келип кирди. Арабадан кок къалпакълы, учкъурлы штанлы койлю йигит тюшти, къавехане хадиминден Сеит-Джелильнинъ къайсы эвде яшагъаныны билип, къапысыны къакъты.

Сеит-Джелиль даа уйкъуда эди. Къалкъты, къапуны ачты. Босагъа устюнде таныш черени корип, айретте къалды.

— Санъа не олды, Рустем? — деди о, мусафирге. — Ничюн бойле аздынъ?

— Мени беклемегендирсинъиз! — деди йигит. — Мен билем.

— Кимнен кельдинъ?

— Керим эмдженен! Эки кунъ — эки гедже ёлда... эбет де,— деп шикъяетленди Рустем, озю сетке отурды. — Мен ёрулдым.

— Бадемликте ишлер насыл?

— Яхшы дегиль, Сеит-Джелиль агъа! — О теренден кокюс кечирди. — Мен къачып кельдим.

— Ничюн?

— Бир адамнен азачыкъ къолайсыз ишим олды. — Экрем бейнинъ огълу Шевкет хатиринъиздеми?

Рустем олып кечкен вакъианы тафсиллятлы икяе этти.

— Шевкет сагъмы? — деп сорады Сеит-Джелиль теляшлы алда. — Ольген олса, иш фена.

— Бильмейим... дере ичине юварланып кетти, къыдырып отурмадым..

— Не япмакъ истейсинъ, Рустем?

— Манъа Бадемликте къалмакъ мумкюн дегиль. Сизге кельдим.

— Сени мында да якъалая билирлер. Жандарм идаресининъ эллери ве къулакълары узун.

— Мени бир ерде сакъланъыз! Эки ай!

— Саладин агъа насыл? Тензиле енге? Мында кельгенинъни билелерми?

— Екъ.

Сеит-Джелиль тешекни джыйды, чыракъны сёндюрди, пенджеренинъ пердесини четке чекти. Ода ичине акъчыл танъ ярыгъы кирди.

— Менде экенинъни бабанъа бильдирмек керек,— деди Сеит-Джелиль. — Ёкъса, къасеветленирлер. Керим эмдже сенинъ меселенъни билеми?

Рустем башыны саллады.

— Биле.

— Менде экенинъни бабанъа айтсын!

— Шимдилик ич бир шей бильмегенлери яхшы дегильми? Бадам Къызыл-ярда.

— Ёкъ. Керим эмдже. Коккозъге къайтып баргъан сонъ, Бадемликке кетсин, сенинъ мында экенинъни Тензиле енгеге бильдирсин! Ананънынъ юреги раат олсун!

— Мен, Сеит-Джелиль агъа, бир де-бир хызметте ерлеше билиримми?

— Хызмет тапылыр. Ама заман пек агъыр. Русча сёйленмеге билесинъми?

— Анълашып олам. Демирджи Давид эмджеден бираз огренген эдим.

— Ярын иш къыдырып бакъарым,— деди Сеит-Джелиль. — Шимди исе ят, юкъла! Тезден къавехане ачылыр. Берабер къапынырмаыз. Мен Керим эмдже иле бираз лакъырды этейим.

Эртеси куню саба Сеит-Джелиль шеэрге чыкъты, акъшам кеч маальде къайтып кельди. Мангъубининъ ярдымынен Рустем ичюн иш тапкъан. Гемии устаханесинде чалышаджакъ.

— Шакирт олып кирерсинъ,— деди о Рустемге. — Сонъундан белли олур. Озюнъни агъыр тут, адамлар иле муамеленъде къызышма, арткъач сёзлер айтма. Ишинъни тез огренмеге гъайрет эт, ёкъса, хатир-гонъюль бакъмазлар. Чыкъарып атарлар!

— Мен кимлер иле чалышаджагъым? — деп сорады Рустем. — О, Экрембей келип тапар деп къоркъа эди.

— Анда адамлар инсафлылар, — Сеит-Джелиль кулюмсиреди ве Рустемге енгильден козь къыпты. — Не япылса, не оладжагъыны билелер.

— Сиз, Сеит-Джелиль агъа, мында зиянсыз ерлешкенсинъиз! Бугунь сездим.

— Шукюр! Ишлерим фена дегиль! — деди Сеит-Джелиль. — Лякин меселе тек ондамы?

— Даа неде?

Сеит-Джелиль онынъ суалине джевап бермеди.

— Бу хусуста сонъ лакъырды этермиз, — деди.

Саба эрте Сеит-Джелиль ве Рустем хан-азбарындан чыкъты, койлерден кельген мейва арабалары ве шеэр муштерилери арасындан къакъына — тюртуне кечип, таш тешели энъиш ёлдан денъиз ялысына тюшти, сонъ чакъыллы сокъакъ бою кеттилер.

Джелиль юксек демир къапу огюнде токътады, Рустемге эеджанлы козьлери иле бакъты.

— Эвеля идареге киреджекмиз, — деди о. — Сен янымда индемей тураджакъсынъ! Мында лакъырды этмек ичюн дегиль, ишлемек ичюн кельдинъ. Сандлерге тек кенъ омузлар, кучълю эллер керек. О, джеэттен Алла сени ынджытмагъан.

— Мен гъайрет этерим, Сеит-Джелиль агъа! — деди Рустем. — Ишим ичюн юзюнъиз къызармаз.

Азбаргъа кирдилер. Къапулары ачыкъ биналар ичинден чёкюч давушлары, бырав ве эгев гъычылдылары эшитильмекте. Кенъ пенджерели буюк павильон аркъасындаки къалын трубадан сары къурум иле къарышыкъ акъчыл къыгъылчымлар чыкъмакъталар. Азбарнынъ сагъ тарафы ачыкъ олып, денъиз ялысына бакъа, бунда тургъан шаландалар, къайыкълар ве катерлер далгъалар устюнде акъырындан тельгенмектелер. Буруны эзик эски геми когертесинде майлы кийимли кишилер долана, тотлу тенекелерни мыхлайлар. Трюмнинъ ичинден гъамлы матрос тюркюси эшитиле. Азбарнынъ ортасында аммаллар арабагъа демир чабакълар ве чоюн табакълар юклеилер. Этрафта тынмакъ бильмез иш садасы янгъырамакъта.

Сеит-Джелиль ве Рустем конторагъа кирдилер.

Ачыкъ пенджере янында кучюк ве акъчыл черели юксек адам турмакъта ве азбарда арабаларгъа мал юклеген аммалларгъа нелердир айтып, къычырмакъта. О, къапы ачылгъаныны ве япылгъаныны эшитмеди. Эшитмеди дегиль, эмиет бермеди. Сеит-Джелиль селям берген сонъ, элесленип, тез-тез керу чевирильди.

— Иште, меним сизге айткъан кишим, Яков Самсонович! — деди Джелиль. — Озю ичюн кефилим!

Яков Самсонович Рустемни баштан-аякъ козьден кечирди.

— Къач яшындасынъ? — деп сорады ондан.

— Йигирмиде... — онынъ ерине Джелиль джевап берди.

— Меселе шойле, — деди Сандлер креслогъа отурып, — йигитни ишке алам, чюнки оны Мангъуби тевсие этти. — Сизни де, Сеит-Джелиль, чокътан билем. Эминим ки, юзюмни къызартмазсынъыз.

— Мен алидженаплыгъынъызны ич бир вакъыт унутмам! — Джелиль незакетле эгильди.

— Устаханемиз муим ишлер иле мешгъуль. — Сандлер сёзюни девам этти. — Мангъа эр бир ишчининъ арекети ичюн джевап бермек керек ола.

— Ёкъ, джаным, сиз... — Сеит-Джелиль бир шейлер айтаджакъ олды ама, Сандлер пенджереге чевирильди, оны динълемеди.

— Находкинни чагъырынъыз! — деп къычырды о, кимгедир.

Тезден идареге сары комбинезонлы адам кирди. Юзю кичкене бурюшиклернен орьтюли. Сакъалы ёкъ, асыл да чыкъмагъангъа бенъзей.

— Шу йигитни Андриановкѡа такъдим этинъиз,— деди Сандлер, Рустемни косьтерип,— онъа чиленгирлик огретсин. Озюньиз де козь-къулакъ олунъыз! Шакирт ишсиз турмасын.

— Яхшы, Яков Самсонович! — деди Находкин ве, Рустемге ишарет этип, чыкъты. Рустем онынъ пешинден кетти.

— Тешеккюр, Яков Самсонович! — Сеит-Джелиль Сандлернинъ элини сыкъып сагълыкълашкъанда,— огюмиздеки базар куню бир кирип-чыкъынъыз! Аджайип бера оладжакъ,— деп ташлады.

Сандлер мемнун алда кулюмсиреди.

Рустем бу куньден итибарен буюк шеэрнинъ ишчилери муитине кирди, гурьдели хызметке комюльди.

Геми устаханесиндеки иш онынъ ичюн ильки вакъытларда къыйын, атта худжур ве анълашылмаз олып корюнди. Бадемликте белини сабадан акъшамгъа къадар Экрем бейнинъ тютюн тарласында буке, акъшам эвге къайткъанда, аякъларыны зорнен сюйреп келе тургъан. Ама, анда, кучюк койчикте, озюнинъ якъын, догъмуш кишилер и яшай, оларнен лакъырды этип, юрек язмакъ къолай эди. Мында тек демир давушлары ве бир де цех-цехтен доланып, кимнинъ не иле мешгъуль экенине козь этерек, кишилерге джореме къоюджы, эр шейни Сандлерге етиштириджи Находкиннинъ джекириклеви эшитиле. Бойле олса да, бир къач ай кечкен сонъ, чиленгирлик Рустем ичюн меракълы зенаат олып корюнди. Ильки вакъытларда о, цехлердеки татарлар иле сыкъ-сыкъ корюшип турды. Сонъ Андриановкѡа, бу аджайип устагъа алышты, онынъ бильги ве теджрибесини менимсемеге тырышты, саф къальбли адам экенини бильди. Рустем енъи зенаатны тез огренди. Онынъ гъайрети Андриановкѡа хош корюнди. Находкиннинъ озю биле бир дефа ачувланып: «бу къара татар ишке пек алынды» дегени эшитильди. Къарт уста, Рустемге бакъкъан сайын, онынъ юзюнде терен ве гизли ислер сезе эди. Араретли ве чалыкъ Рустем кимерде апансыздан далгъын, тюшюнджели олып къала, нелердендир къавфсырагъаны сезиле эди. Ишчилернинъ базылары онынъ базар куньлери сокъакъта башы тѡбен юргенини корип: «Санъа не олды? Ничюн бойле тюшкюнсинъ?» — дей эдилер. О, догърудан-догъру джевап берювден къачына, шакъа этип къуртула эди.

Сакин, джыллы дженюп кузю кельди. Экинджи кузь. Бир кунь саба цехте апансыздан Сандлер пейда олды. Новороссийск янларында зарарлангъан насылдыр гемини тамир ичюн аджеле сымарыш къабул этильгенини сѡйледи.

— Эки айлыкъ мулет берем,— деди о ишчилерге. — Вакъытында битирсенъиз, маашларынызыны арттырырым. Битиралмасанъыз — манъа керек дегильсинъиз!

Башкъа шей айтмады. Эллерини аркъасына къойып, чыкъып кетти. Ишчилер ве усталар бир-бирлерине бакъышты, омузларыны къысты, индемедилер.

Акъшам Инкерман къаялары устюнде булутлар къоюра башлагъан маальде, Андрианов ве Рустем иштен къайтмакъта эдилер.

— Сенинъ юрегинъни бир шей кемире,— деди йигитке уста. — Не, аджеба?

— Сизинъкини, Сергей Акимович, бир шей кемирмейми? — деп джевап берди Рустем.

— Кемире... шубѡсиз!

— Ойле экен, ничюн мен мустесна олмакъ кереким?

— Сен сусасынъ! Адамлардан къачынасынъ. Мен санъа эр иште бабанъ киби якъыным. Сенинъ иле ачыкътан-ачыкъ лакъырды этем. Менден бир шей гизлемек ичюн сенде эсас ѡкъ!

— Мен сизни севем ве сизге ишанам! — деди Рустем.

— Ойле исе, сени къыйнагъан не?

— Мени?.. Токътанъыз! Буны къайдан бильдинъиз?

— Гизлеме! Мен эписини сезем! — деди Андрианов. — Койде ишлеринъ ериндеми?

— Ёкъ, Сергей Акимович... еринде дегиль. Мен такъибаттан къачтым.

— Сени такъип эткен ким?

— Экрем бей. Огълунен котеклештик.

— Экрем? Бухар дерменининъ саиби... ойлеми? Дерменининъ механизмини биз ясагъан эдик. Башындан къалсын!

— Жандарм идареси бизим къартларны чекиштире экен.

— Къайдан бильдинъ?

— Койдешлер келип-кетелер. Олардан.

— Языкъ... ама бу иште мен санъа ярдым эте бильмем. Бадемликте Экрем кибилери чокъмы?

— Эки адам.

— Бабанъ кибилер?

— Дёрт юз етмиш.

— Бойле аят сени къанаатлендиреми? — Андрианов, тюшонджели, башы ашагъы эник алда сёзюни девам этти: — Юзлернен эркеклер ве къадынлар танъдан акъшам къаранлыгъына къадар эки бейнинъ тарлаларында ишлеп, къазангъан параларына къоранталарыны зорнен кечиндирелер. Буны бегенесинъми?

Уста ве шакирт тар аралыкъ бою акъырын-акъырын юрьдилер. Сол якътан денъиз увулдамакъта. Балыкъ тюкяны янында Рустем токъталды, саде къыяфетли, алчакъ гонъюлли устагъа дикъкъатнен бакъты.

— Бадемликтеки аят... дейсинъиз! — Рустем кокюс кечирди. — О, тек Бадемликте дегиль!

— Ёкъ... тек анда дегиль. Сен Экрем бейнинъ огълуны котеклегенсинъ. Бойле бейлер Коккозьде де, бизим Бердянскте де... Русиенинъ бутюн кошелеринде барлар. Эм сизинъ Экремден зенгинджелер. Эписи бизим эмегимизнинъ емиши иле яшайлар. Дженк мейданында къан тёкейткъанлар да бизим къардашлар!

— Къомшумыз Сеттар; «бу зулат тезден битеджек...» деген эди. Не вакъыт битеджек? Озю де бильмей. Инсан дюньягъа яшамакъ ичюн келе. Биз яшаймызмы?

— Яхшы аят эльде этюв ичюн умумий гъайрет керек, — деди Андрианов. — Бизде устаханелерде...

Лякин тюкянлар артындан геджелик жандарм сакъчысынынъ къычыртмавыгъы сесленди. Сергей Акимович лафны узьди.

— Башкъа корюшювимизде лакъырды этермиз, — деди о. — Шеэр теразеси янында бир-бирине хайырлы геджелер истеп, айрылыштылар.

Бир афта кечкен сонъ, тенефюс маалинде Сергей Акимович азбарда бош ящик устюнде эслидже киши иле ян-янаша отуруп, лакъырды этмекте эди. Кишининъ сагъ элиндеки эки пармагъы кесик. Башынынъ тёпеси сачсыз. Рустем чоюн улукъ янында аягъыны чардываргъа таяп, чызмасы устюндеки балчыкъны къырмакъта экен, киши онъа гизлиден козь эте берди. Бу адамны биринджи корюши, лякин экисининъ лакъырдысы озю акъкъында экенини сезди. «Сергей Акимовичке эр шейни ачыкътан-ачыкъ айтып къоюм... бу догърумы аджеба, — деп тюшонди Рустем. — Сеит-Джелиль агъа мени эр вакъыт тенбилей: арткъач лакъырды этме, дей. Мен исе ич тилимни тыялмайым... ёкъ, джаным, Сергей Акимович мени сатмаз. Ойлелерден дегиль».

Рустем экинджи чызмасыны темизлеп битиреяткъанда кесик пармакълы адам иддетли алда аякъкъа къалкъты, бар сеси иле айкъырды.

— Адамлар! Мени динъленъиз, — деди о. — Петроградда падиша тахттан эндирильди. Эшитесинъизми, аркъадашлар! Мени эшитесинъизми? Мемлекетте артыкъ монарх ёкъ!

Андрианов кишининъ къолтугъындан тутты, цехке таба чеккелеп бакъты.

— Сус, Федя! — деди онъа яваштан. — Ничюн алекетлейсинъ! Къайда экенинъни билесинъми? Кесик пармакълы адам даа откъюр къычырды.

— Сусмайджагъым! Етер! Къардашлар! Инкъиляп! Петроградда инкъиляп олды! Падиша тахттан эндирильди. Ничюн индемейсинъиз?

Кишилер чалкъанды, гурюльдеди... азбар ортасында топлана башладылар. Енъи хабер деръал ишханелерге даркъап кетти. Цехлердеки кишилернинъ эписи тышары чыкъты.

— Алла эшкына, Фёдорны алып кетинъыз! — деп ялварды Андрианов. — Бу митинг ери дегиль. Даркъашынъыз! Башымызгъа бея ачарсынъыз!

— Инкъиляп — лякин насыл инкъиляп? — мешин шапкалы эсли киши юксек сес иле кыгычырды. — Тюшюнип бакътынъмы?

— Деспотизмге ниает Инкъиляп, къардашлар! — Фёдор текрар кыгычырды. — Ниает, бизим заманымыз кельди!

Адамларнынъ эджанлы гурюльтиси ичинде бирден Находкиннинъ садасы къулакъларны йыртты.

— Сусынъыз, иблислер! Даркъашынъыз, дейим сизге!

— Якъын кельме! — деди онъа Фёдор. — Сен бу фенер дирегине асыладжакъсынъ!

— Алынъыз оны! — деп джекирди Находкин. — Эллерини багъланъыз!

Учъ мазаллы киши Фёдорны якъаламакъ истедилер, лякин ишчилер алель-аджеле оны сарып алды, уйтеклеп, азбар къапудан ёлгъа алып чыкътылар. Анда оны къачыргъан сонъ, озълери цехлерге къайтып кельдилер.

— Бу не демек ола, Сергей Акимович? — деп сорады Рустем устадан, тезья башына кечкен сонъ. — Бизде артыкъ укюмет ёкъмы?

— Укюмет бар... — деп джевап берди о, юткъунаракъ, — лякин чар укюмети дегиль.

— Насыл укюмет? Биз энди ким ичюн чалышаджакъмыз?

— Теэсюф... кене Сандлер ичюн.

Цехте сагъыр сюкюнет асыл олды. Адамлар янъчыкъ эшитилген хабер хусусында не тюшонеджеклерини бильмедилер. Находкиннинъ череси ап-акъ, козълери къып-къырмызы, арткъа-огге чапкъаламакъта. Куннинъ сонъунда чиленгирлик цехинде кендже уста Казанцев къапатылды. «Эписи битти! Укюмдарлыкънынъ сонъу кельди», дегени ичюн. Сандлернинъ озю сабадан бери корюнмей.

Рустем эвге кельген сонъ, устаханеде олып-кечкен вакъиа хусусында чокъ тюшонди. «Чар укюмети энди ёкъ. Эгер Петроградда олмаса, бизде де олмаз. Бадемликте де. Сеттар агъа: «укюмет башына фукъаре адамлар, меним бабам Саладин кибилери кечеджеклер» деген эди. Къайдан бильген? Я бу? Бу шимдикиси насыл укюмет?

О, устаханеге кельген сайын енъи шейлер эшитти. Гемини тамир ичюн Сандлернинъ тайин эткен муддети унутылды. Тамир девам эте, ама не вакъыт битеджеги белли дегиль. Эвеля, материал олмады. Материал тапылгъан сонъ, усталар чешит себеплерни маначыкъ этип, ишни узаттылар. Шорбаджы алты адамны иштен чыкъарды. Бу, вазиетни дёнъиштирмеди.

— Сенде озь Бадемлигинъдеки дёрт юз етмиш адамнынъ сербест яшагъаныны коръмек арзусу бармы? — деп сорады бир дефа Андрианов Рустемден, цехте экенде.

— Бар! — деп джевап берди Рустем. — Лякин кечкен кузьде сиз манъа: меселе тек Бадемликте дегиль, деген эдинъыз!

— Бу догъру. Лякин эки бей ерине дёрт юз етмиш саде адам сербест нефес алса — яхшы.

— Сизинъ айткъан инкъилябынъыз Тильки Гечти вадийсине де келеджекми?

— Инкъиляп кельмей, оны кетирелер.

Янашада демир эгевлемекте олгъан ишчи эки дефа оксюрди. Андрианов лафны дёнъиштирди.

— Чёкюнчи алып бер! — деп кыгычырды о, Рустемге, къапу огюнде Находкинни эслеп. — Къыбырда текаран.

Акышам Рустем эвге кельген сонъ, устаханедеки енъиликни Сеит-Джелильге икяе этти.

— Хаберим бар, — деди Джелиль. Бугунъ эвге Коккозлю Эреджеп кирип-чыкъты, — деди Сеит-Джелиль. Бабанъ хаста экен. Яшайышлары агъыр. Оларгъа бираз эрзакъ ёлладым.

Рустем окюнди, козълеринден яшлар акъып кеттилер.

— Гъарип бабам... эписи меним себебимден. — Билесинъизми, Сеит-Джелиль агъа, бизде ойле адамлар барлар ки, Экрем, ве Кязим бейлернинъ ишлери не иле ве не вакъыт битеджегини билелер.

— Сизинъ устаханедеми? — деп сорады Джелиль. Лякин джевабыны беклемеди, башкъа лафкъа кечти. Сен ач дегильсинъми? — деп сорады о. — Отур, аша!

Рустем эллерини йыкъап, стол башына отурды. Азбарда ерге тешели ялпакъ ташлар устюнде копчеклери тасырдап, эвни негизинден титретип, койлю арабасы ёлгъа чыкъып кетти. Сонъ орталыкъны сюкюнет басты. Джелиль бираз динъленип отурды, сонъ Рустемге тынч чере иле козь этти. О, копчек давушы эшитсе, кимнинъ арабасы экенини биле.

— Насыл адамлар? — деп сорады о, Рустемнинъ аркъасында токъталып.

— Фукъарелернинъ къайдыны чекиджилер...— деп джевап берди Рустем. — Языкълар олсын, бу шейлерни акъыллы пек кеч кесе башлады.

— Адамлар санъа не теклиф этелер?

— Манъа? Шимдилик бир шей де.

— Оларгъа инанасынъмы, Рустем?

— Зан этсем...

— Сен бабанъ ичюн очъ алмакъ истейсинъ. Мен дуям.

— Ёкъ, тек очъ дегиль.

— Ойле исе, не истейсинъ?

— Итиядждан къуртулмакъ.

— Озь эвинъиздеми?

— Озь эвимизде, коюмизде ве...

Джелиль онъа сёзюни битиртмеди.

— Бу шеэрде чешит девлетлернинъ джасуслары фыкъырдамакъталар,— деди о. — Мукъайт ол! Ченгельге илишме!

— Сиз, озюнъиз, Сеит-Джелиль агъа, бу гурьдели вакъиалар акъкъында не тюшюнесинъиз?

— Мен туджджарым. Манъа тюшюнемек шарт дегиль.

— Эр адамда бир гъае ола. Адам онынъ ичюн яшай, куреше. Сизде..?

— Менде гъае ёкъ,— деди Сеит-Джелиль. — Мен банк ачмакъ истейим.

— Демек, гъаенъиз — банкир олув!

— Бу — гъае дегиль, макъсад!

— Сиз гизли-къапакълысынъыз, Сеит-Джелиль агъа!

— Санъа да ойле олмакъны тевсие этем?

Кимдир къапуны къакъты. Къавехане хызметчиси Фазыл кирди.

— Армут кетирдилер,— деди о Сеит-Джелильге. — Алайкъмы? Ёкъса, келеджек арабаны беклейикми?

— Коръмек керек,— Сеит-Джелиль къалпагъыны кийип, азбаргъа чыкъты.

Рустем къомшу одагъа кирип, кушетка узерине ятты.

* * *

Къаранлыкъ геджеде Сергей Акимович Насверн мааллеси дживарында ель дегирменге якъын эски аран талдасында турмакъта эди. Ёл бою келеяткъан адамнынъ аякъ давушларыны эшитип, чардывар бетке чекильди. Киши комюр склады къапусы янында токъталды. Сергей Акимович онъа таба юрьди.

— Сени кимсе коръмедими? — деп сорады о, кишиден.

— Ёкъ.

— Мен кетейим, сен артымдан кель. Пек якъын дегиль, мени козьден къачырмасанъ, олды.

Сергей Акимович сокъакъ бою ашагъы джонеди. Рустем онынъ артындан кетти. Андрианов байыр этегине тюшкен сонъ, эки якъында сельбилер оськен араба ёлгъа чевирильди, сонъ исардан атлап, буюк азбаргъа кирди. Мында туладан енъи эв къурулмакъта. Пенджерелерине тахталар мыхлангъан. Эвнинъ къабургъасындан кечип, сырым устуне чыкътылар. Астга денъиз къутурмакъта.

— Ялыгъа тюшмек керекмиз,— деди Андрианов гизлиден. — Мукъайт ол! Къаянынъ чатлагъы телюкели.

Саильге энген сонъ, сылакъ къум устюнден балыкъчы къулюбелерине догъру кеттилер. Бурунларыны чакъылгъа тиреп, къурсакълары устюнде яткъан къайыкълар янында пат-сат адамлар корюндилен. Андрианов олардан сакъынмады, ёлуна девам этти. Сув ичине кирип, саильде кечитни къапатып тургъан сюйрю къая янында токътады.

— Шимди биз бир эвге киреджекмиз,— деди о, Рустемге. — Сен базы шейлер кореджексинъ. Мындан къайткъан сонъ кимсеге бир шей сёйлемейджегинъе сёз бер!

— Сизге, Сергей Акимович, ант этем!

— Ич бир тюрлю шараитте мунафыкълыкъ япмайджагъынъ, кимсени сатмайджагъынъ, насыл телюке олса-олсун, кери къайтмайджагъынъ ичюн вааде бер!

— Сизге емин этем! — деди Рустем. — Ич бир тюрлю телюке огюнде кери чекильмейджегим!

— Гузель бакъ! Огюмиздеки къая ичиндеки кучюк къапычыкъны коресинъми?

Рустем башыны къакъытты.

— Корем.

— Ойле исе, кеттик!

Андрианов къапуны къакъты. Къара сакъаллы, чызмалы адам оларны ичери кирсетти. Андрианов ве Рустем тар, улькюн софадан кечип, балавуз чыракъ иле ярыкъландырылгъан ода ичине кирдилер. Чокюрли диварлар киреч иле сылангъан, кошеде буюк сандыкъ устюнде памукълы ёргъан ве ястыкълар. Тахта скемле устюнде ве таш полда адамлар отуралар. Алчакъ, чапчакъ узеринде бухар сачып, самовар къайнай. Оданынъ ичи тунчыкъ, инсан тери ве къызартылгъан балыкъ къокъуй. Мында бир шейлер хусусында къызгъын лакъырды кетмекте эди. Андрианов ве Рустем кирген сонъ, узюльди.

Сергей Акимович селям берди.

— Йигитни кетирдим,— деди о. — Хатиринъиздеми? Рустем Салядин огълу!

Скемленинъ четинде отургъан къыпыкъча козьлю, шакъакъ кемиклери зияде чыкъыкъ, устюндеки эски бушлаты къабургъадан бираз чамурлы адам Рустемге дикъкъатле бакъты. Чокъ бакъып отурды.

— Йигит бедендже къавий корюне,— деди о, Андриановкъа. — Рухий джеэттен де ойлеми аджеба?

— Ойле...— деди Андрианов башыны саллап. — Экрем бей иле узлашамай...

Адамлар кулюштилер.

— Отурынъыз! — бушлатлы киши енъи кельгенлерге таш полны косътерди. — Йигитнинъ кельгени яхшы. Бизге ойлелери керек. Адынъ не?

— Рустем.

— Не огърунда курешкенинъни билесинъми?

— Даа курешкеним екъ...— деди Рустем. — Зулматкъа душманым.

Бушлатлы хахылдап кульди. Ве элинен Рустемнинъ омузыны таптады.

— Аферин!

— Огюмизде, муим вазифе тура,— деди матрос,— гъает муим!

Аркъаларыны сандыкъкъа таяп, аякъларыны пол устуне узатып отургъан кишилер боюнларыны бирден юкъары котерди... элеслендилер.

— Билесинъизми не? — деди матрос адамларгъа. — Колчакны флот командоры вазифесинден четлемек керек.

— Насыл?

— Шай... гъыртлагъындан тутып, чыкъарып атмакъ..— Элини бурып косътерди. — Башкъа тюрлю дегиль. Падиша вакъытында Колчак монархист эди. Сонъ Керенский тарафдары олды. Шимди озюни инкъиляпчы адмирал этип косътермек истей. Лякин о — бизим халис душманымыз. Инкъиляпнынъ душманы, Мувакъъат укюметнинъ къавийлешмеси ичюн миллионлар масраф этиджи бабаларнынъ офицер огъулчыкъларындан кучъ топламакъта.

— Шимди Къара денъиз флоту устюнде аким Колчак бутюн Таврида губерниясынынъ саиби олмай токътамаз,— деди чапчакъкъа таянып отургъан сакъаллы киши. О, къалкъты, бинтли сагъ элини сол эли иле котерип тутаракъ, матроснынъ огюнде аякъ устюнде турды. — Сен, къардаш, сёйле! Биз не япмакъ керекмиз?

— Бутюн гемилернинъ матрослары Колчакнынъ команданлыкътан четлетильмесини талап этелер,— деди бушлатлы. — Эалини бу ишке азырламакъ, меркезий джадделерде тешвикъат къагъытлары япыштырмакъ керек.

— Иш инкъиляп ичюн экен, ничюн япыштырмайыкъ? Тек эмир олсун!

Андрианов Рустемге козь этти. О, индемей отурмакъта, матрос даа нелер айтыр экен деп беклемекте. О, кендине муреккеп, телюкели вазифелер авале этильгенини истей. Матрос исе насылдыр къагъытлар япыштырувны теклиф этмекте.

— Не вакъыт япыштырмакъ керек? — деп сорады Андрианов. — Бу геджеми?

— Шубэсиз...— деди матрос. — Ёкъса, кеч олур. Эки кунъден сонъ, векалет меджлиси ачыладжакъ. Адамлар онъа азырлыкълъ кельмек кереклер. Лякин тек бу дегиль.

— Даа не?

— Меджлис вакъытында Колчак телюкели арекет сезсе, казармадан аскерий кучъ чагъыра биле!

— Чагъырса биз де...

— Ёкъ! Атышув мумкюн дегиль. Бина ичинде... къартлар, къадынлар оладжакъ.

— Не мумкюн?

— Бу ерде арбий баржаларнынъ механиклери отуралар,— деди матрос. — Векалет меджлиси ачылгъаны киби, баржаларны казарма скелесинден ачыкъ денъизге алып чыкъсынлар. Башкъа шей керекмей. Не дейсинъиз, Сергей Акимович?

— Гъае фена дегиль... лякин пек къауфлы,— деди Андрианов,— озюмизде йигитлернен лакъырды этип бакъайыкъ!

— Йигитлернинъ бир къысымы бу иштен хабердар!

Бу адамнынъ адыны кимсе бильмей. Рустем устадан сорады, о омузларыны къысты: «Къайдан билейим?»

Матрос сагъ козю иле къара сакъаллыгъа ишмар этти, о деръал еринден къалкъты, ун къокъусы сачыджы юксек шкафны четке джылыштырды, дивар ичинде кийиз иле орътюли къапу корюнди. Сакъаллы киши оны ачып, къомшу одагъа далды. Дигер адамлар да бирер-экишер сакъаллынынъ артындан кирдилер. Андрианов ве учъ механик бу эснада матроснынъ янына отурды, онынъле чокъ вакъыт лакъырды эттилер.

Эки кунъден сонъ шеэр цирки бинасында ачылгъан матрослар ве ишчилер векалет меджлисинде къатты дава чыкъты. Большевик векиллери сёзге чыкъкъанда меньшевиклер ве эсерлер шамата чыкъардылар. Сёйлемеге имкян бермедилер.

Большевиклер залдаки адамларгъа, Колчакнынъ туткъан ёлу халкъ ичюн зарарлы экенини, «Жаркий» миноносиндаки матрослар реакцион офицерлерни сиясызландырувны талап эткенлерини анълаттылар.

Меньшевиклер нутукъ сёйлегенде большевиклер натыкъларгъа мани олдылар, Колчакнынъ озюни де лаф эттирмедилер. Командан ачувланды, меджлис деръал къапатылмасыны, векиллернинъ исе даркъамаларыны эмир этти. Ама меджлисни кимсе къапамады ве векиллер де ерлеринден къыбырдамадылар. Меджлисте Керенский, Колчакнынъ флот команданы вазифесинден бошамасыны талап этиджи къарар чыкъарылды. Колчак ачувланды, штаб начальнигине, бу къозгъалувнынъ тешкилятчыларыны бойсундырмакъ ичюн сакъчылар батальоныны чагъырмасыны эмир

этти. Бир сааттен сонъ небетчи офицер кельди, казарма скелесинде баржа ве моторлы къайыкъ ич де кълмагъаныны бильдирди. Батальонны курекли къайыкъларгъа отуртып, шеэрге кетиргендже, меджлис озь ишини битирди.

Акшам Колчак бу вакъиалар хусусында Мувакъкъат Укюметке телеграмма ёллады. Эртеси куню сабасы Керенскийден: «Вазьетни бильдирмек ичюн тез Петроградкъа келинъиз!» — деген эмир алды.

Колчак Петроградкъа кетти. Бир даа Севастопольге къайтып кельмеди. Онынъ ерине контр-адмирал Лукин тайин этильди. О инкъиляпчы матросларнынъ ишини тешкермек ичюн Петрограддан комиссия кельмесини талап этти.

Чокъкъа бармай, штаб Симферопольден енъи хабер алды. Мусульман комитети, Керенскийнинъ рухсетине бинаэн, татар драгун полку тешкиль ишине башлагъан.

Меньшевиклер ве эсерлер текрар баш котердилер. Олар азатлыкъ огърунда курешиджилерни якъалап, аписханелерге къападылар. Большевиклер силяны эльден быракъмадылар. Гемилердеки ве балыкъчы къулюбелериндеки джесюр адамлар, инкъиляпнынъ гъалебеси ичюн курешни девам эттилер. Рустем эвден сыкъ-сыкъ гъайып олып кете, крейсер векиллерининъ авале эткен хавфлы вазифелерини эда этип келе, хан-азбары къавеханесинде бир-эки булгъача ашай, бир стакан сютли чай ичип устаханеге чапа.

Кузь куньлерининъ биринде, сабалеин... корфезден узакъта, ачыкъ денъизде топлар атылды, сокъакъларда пулемёт ве тюфек сеслери янъгъырады. Устаханеде, Петрограддаки Мувакъкъат укюмет йыкъылгъаны, онынъ ерине Советлер Акимieti къурулгъаны акъкъында лаф даркъады. Уйледен сонъ шеэр беттен музыка эшитильди. Оркестр Марсельеза чалды.

— Эшитесинъми, Рустем? — деди Сергей Акимович, кулюмсиреп. — Бизим кунюмиз кельди. Бу энди Экрем бей ичюн матем маршы демек.

— Экрем бейнинъ? Тек онынъ ичюнми?

— Кязим бей ичюн де... «къарабаджакълыларнынъ» эмегинен яшагъанларнынъ эписи ичюн!

— Аджайип шей! Я бабам? Меним гъарип бабам... анда, кучюк Бадемликте, бу севинчли хаберни эшиттими аджеба?

— Эшитир. Тезден эшитир. Бакъ...— Андрианов элинен корфезнинъ къаршы ялысыны косътерди. — Анда, шеэрде, халкъ байрам эте. Юрь, кетейик! Бугуньден итибарен Сандлерге хызмет этмеймиз.

— Ойле тезми? Я Находкин?

— Находкинге де энди тюкюрдик. Бизим кунюмиз кельди, сен буны анълайсынъми?

Къайыкъкъа минип, шеэрге кеттилер. Сокъакъларда бинълеп адамлар. Граф скелесинде, Нахимов мейданында матрос, солдат ве ишчилернинъ митинги отъкерильмекте. Натыкълар бири-бири артындан Нахимов эйкели огюндеки мермер басамакъларгъа чыкып, пролетар инкъилябы мунасебети иле шеэр залисини хайырлайлар.

Митингден сонъ адамлар сюрюси далгъаланып, сокъакълар боюна тюшти, шиарлар айтып къычырдылар. «Яшасын Совет акимieti!» «Яшасын социалистик революция!»

Сергей Акимович ве Рустем бутюн кунь адамлар арасында къарышып юрьди, акъшам къаранлыкълангъанда эвге къайтып кельдилер. Эртеси куню исе Находкиннинъ цехте адамларгъа эвелькинден зияде къычырыкълагъаныны корип, эр кес тааджипленди. Бир кунь ичинде йигирмиден зияде ишчи, инкъиляпкъа гонъюль бериджилер деп, иштен къувулды. Къланлар сабадан акъшамгъа къадар тенефюссиз чалыштырылды.

— Буны насыл анъламалы? — деп сорады Андрианов аркъадашларындан. — Мувакъкъат укюмет йыкъылды. Акими мутлакъие кълдымы?

Азбарда апансыздан Сандлер пейда олды. Лакъырдыда олдыкъча незакетли бу адам, бугунь ишчилерге джекирди, юмругъыны саллады.

— Мувакъкът укюмет йыккылдымы — йыккылмадымы, меним ичюн эмиети ёкъ,— деди о,— мен бир шей билем: биз бу ярым адада большевик маразы яшамасына ич бир вакыт ёл беремиз. Симферопольде Силялы кучьлернинь Бирлешик Штабы тешкиль этильди. Башында Джафер Сейдамет ве Макухин булуналар. Тезден Орда кызыллардан тек бир хатырлав къаладжакъ.

Устахане ичинде, ачыкъ пенджере огюнде, без мыйыккылы ишчи тура эди. О, сигарыны ерге быракъты, потюги иле эзди.

— Кимден не къаладжагыны тезден корермиз! — деди о, кимсеге мураджаат этмей, ве шыркъ этип ерге тюкюрди. — Сизинь музыканьыз энди чалынып битти.

Киши шай дегенде, Сандлернинь мучеси бир къакъынды, акъаретленгенинден, юзю ап-акъ олды.

— Насыл музыка? — деп сорады элсленип. — Менсиз... бу ишханесиз эпиньыз ачлыкътан оледжек эдиньыз! Сизде инсаф бармы?

— Бизде бар. Сизде де бармы? Менимдже, сизде бир дрем биле ёкъ.

Азбар ичинден Находкиннинь сеси эшитильди. Тезден озю корюнди. Юзю терли, козьлери кырмазы.

— Алынъыз, бу адам бозмасыны козюмнинь огюнден! — деди Сандлер, ишчини косьтерип. — Меним устаханелеримде башкесерлерге ер ёкъ!

— Алмакъ... меними? — Ишчи мыскылллы чере иле кулюмсиреди. — Эбет, Сиз бу ишни бугунь япа билирсиньыз. Ама ярын... ярын, ёкъ, япып оламайджакъсынъыз!

* * *

Бир къач айлар даа кечти. Бу аджайип улькеде Кайзер аскерлери чызмаларынынь гурьсультиси эшитильди. Украина чёллерини бастырып, немселер кирип кельдилер. Рустем иштен чыкъарылды, хан-азбарыны терк этти, бир талай корфес ялысында къая къуушында балыкчылар иле яшады, лякин вакыт кечкен сайын мында омюр къауфлы олды. Андрианов къапалды. Рустем дигер аркъадашлары иле багъны гъайып этти.

Сеит-Джелиль иле корюшмек, акъыл танышмакъ керек. Насыл корюшсин? Эвине барса, оны да телюке алтына къояджакъ. Бу иште Рустемге ава ярдым этти. Бир кунь дешетли ягъмур ягъа башлады. Северная мааллесиндеки тюкянларда алыш-вериш токътады. Къайыкчылар саильни терк эттилер. Эр ер бошады. Рустем узун япынджа кийип, башлыгыны козьлери устюне тюшюрди, шай этип, кучьлю сагъанакъ астында хан-азбарына кетти.

Къавехане къапусы ичинде Сеит-Джелиль иле юзь-юзьге токъушты. Рустемни танымады, шубэли-шубэли бакъты, кечип кетмекте эди, Рустем оны токътатты, ичери кирмесини ишмар этти. Къавеханеде Рустем башлыгыны чыкъаргъан сонь, Сеит-Джелиль айретке кельди.

Сакъалы оськен, бенъзи солгъан, джакълары оюлгъанлар.

— Къыйметли Рустем! Сен къайдаларда эдинь? — деди Джелиль, тааджипленип. — Мен сени чокъ къыдырдым.

— Эки бучукъ айдан бери гизленип юрем. Аркъадашларымны гъайып эттим.

— Бельки санъа бир якъларгъа кетмек керектир? Этрафта алманлар.

— Кетмек... Къайда?

— Русиеге. Энъ олмагъанда Ростов бетлерге.

— Насыл?

— Чаресини тапмакъ мумкюн. Депода достлар бар.

Паровоз машинисти иле анълаша билем.

— Онынь ичюн пара керек. Менде о, ёкъ!

— Пара да тапармыз... — Сеит-Джелиль къаведжини чагъырды. — Фазыл-агъа! Фурунджыгъа айтынъыз, бизге сыджакъ булгъачалардан кетирсинлер! — Сонь болонген лафкъа кечти. — Машинист сени Джанкойгедже алып-барыр, анда башкъа паровозгъа

ерлештирер. Керчыте балыкчыларнен корюширсинь. Сени Тамангъа алып чыкъларлар. Пара дейсиньми? — Сеит-Джелиль къавеханени козьден кечирди, шубэли кишилер ёкълугъына эмин олгъан сонь, джебинден бир топ пара чыкъларып, Рустемнинь джебине тыкты. — Бугунь гедже кете билесинь. Риджа этем, мында, шеэр сокъларында козьге корюнме! Акъларгъа къадар бизде, эвде отур, раатлан!

— Мен отура билем. Ама... билесиньизми, Сеит-Джелиль агъа, бу иш къачышкъа бенъзей. Мен къачмакъ керекимми аджеба, бунъа эмин дегилим! Озь терисинден къоркъкъан адам къача!

— Кимерде ишнинь файдасы ничюн де къачыла,— деди Сеит-Джелиль. — Сен манъа тудждар деп бакъларынь, менде башкъа къабилиет сезмейсинь. Эки йылдан бери эвимде яшайсынь... бу хан-азбары, къавехане ве фурун-бутюн булар менимки беллейсинь. Янълышасынъ!

Рустем онъа тааджипленип бакълары. Бир шей анъларады. Джелиль исе ардыны сюрмеди, лафны чевире-къойды.

— Фикрет хызмет этиджи полктаки бизим койдешлернинь эксериси большевиклер тарафына кечкен ве безларгъа къаршы дженкешмекте. Бундан хаберинь бармы? — деп сорады о, Рустемден ве иляве этти: — Фикрет... безларда къалгъан.

Рустемнинь череси когерди, эджанланып аякъкъа къалкъты.

— Фикрет? Менин агълар... безлардамы? — деп къычырды о. — Ким айтты?

— Корьген адам бар. — Сеит-Джелиль пенджерере огъуне барып, азбаргъа козь этти, сонь деди: — Фикрет озюнинь къомшусы, Сеттарнынь изинден кетмеген... языкълар олсун!

— Фикрет безларда... бу насыл олды аджеба?

— Мен де инанмакъ истемедим. Лякин...

— Симферопольде енъи укюмет къурулгъан,— деди Рустем. — Башында Джафер Сейдамет экен. Догъларымы?

— Джафер Сейдамет ойле истеди,— Джелиль кулюмсиреди. Алманлар онъа ишанмадылар.

— Алманлар кимни истейлер?

— Озьлери де яхшы бильмейлер. Эр альде, олар ичюн энъ эльверишлиси, гъалиба, генерал Сулейман Сулькевич. Сен, Рустем, аша — той, сонь эвге кирип юкъла. Мен тезден келирим.

Сеит-Джелиль фильджаныны тепис ичине къапакълап, чыкълары, Рустем пенджеренден, онынъ узакъларыкъта олгъан къыяфетине козь эткени алда, юрегиндеки терен агълары иле Фикрет акъларында тюшюнди.

Фазыл агъа булгъача кетирди. Сыджакъ ве ягълары эт къокълусы Рустемнинь бурунына урды, ичиндеки бош ичеклери агълардылар. О, пек ач эди.

IV

Дюльгер Салядин, онъа не олды?

Биз ондан, азбары ичинде эси кетип, йыкъылгъан маальде айырылгъан эдик. О вакъларта Мидат ве анасы дюльгерни эв ичине алып кирди, самайындаки къанны ювдылар. Салядин озюне кельди, ама сёйленип оламады.

Саба фельдшер Идрис кельди, укол япты ве къартнынъ деръал хастаханеге котюриймесини талап этти. Лякин Тензиле енгени къандырмакъ къыйын олды. Фельдшер кеткен сонь, о, табиб Зевадинни чагъларды. О, гъыджырткъан япракъларыны къайнакъ сувнен джибитип, хастанынъ манълайы устюне къойды. Кокюсине сылакъ кепек къойып багълары ве устюни эки ёргъан иле ортти. Табиб бу иши ичюн эки кумюш алды ве эр шей сырасында оладжагъларны айтып, кетти. Акълар Салядин ушюди, къалтырады, сонъра сандыракълары. Эмджесининь хатирини сорап кельген терзи Адиленинъ огълу Эдем, онынъ манълайы устюнде къуруп къалгъан япракъларны кочюрий алды, кокюси

устюндеки сылакъ кепекнинъ тез-тез ювулмасыны буюрды. Тензиле енге табипке нисбетен косътерильген урьметсизлик ичюн дарылды. Ама Эдем онъа къулакъ асмады. Мидаткъа, айткъан шейлерининъ эда этильмесини буюрды... Мидат эда этти. Къуман иле сыджакъ сув, леген кетирди, бабасынынъ кокюсини ювды, сюртти.

Сонъ Эдем, софада бир озю къааръленип, сусып отургъан Тензиле енгенинъ янына кельди.

— Эмджемнинъ эр шейден зияде башы зарарлангъан,— деди онъа. — Табип оны, тедавий этем деп, ольдюре язгъан. Хастаханеге алып кетмек керек.

— Дженкте экимлер аягъынъны кесип алгъанлар, сен исе эп оларнынъ дегенини япасынъ! — деди Тензиле, иддетленип. — Эр шейден анълай экенлер, сени ничюн тедавий этмедилер?

О, чокъ опыкеленип отурды, ниает, Эдемнинъ сёзюне разы олды. Эдем агъач аягъы иле полны гурьсюльдете берип, азбаргъа чыкты, Мидат иле ярдымлашып, атны арабагъа екти, устюне бир басым пичен атты, Салядинни тёшеги иле берабер къойып, хастаханеге алып кеттилер. Тензиле енге агълап-сызлап, къоджасыны араба къапугъадже озгъарды.

Гедженинъ бир маалинде Мидат арабаны тасырдатып азбаргъа киргенде, анасынынъ тапчан устюнде яры джанынен отургъаныны корип, гъает аджынды.

— Эким не деди, огълум? — деп сорады о.

— Бабамнынъ вазиеги агъыр,— козь яшларыны зорнен тыйып джевап берди Мидат. — Башына агъыр шей иле урулгъан... мийи зарарлангъан.

— Эй, танърым! Санъа не эткенемиз бар? — Тензиле енге удюр-къыямет агълады. — Бизни ничюн чекиштиресинъ?

Енге агълар экен, бутюн мучесинен къалтырамакъта эди.

Эртеси куню, бираз тынчлангъан сонъ, гендже огълуна:

— Сенден башкъа кимсем къалмады,— деди о. — Биз экимиз энди не япаджакъмыз?

— Къасевет этменъиз, ана! Бир шейлер олур... ольмемиз! — дие Мидат онынъ гонълюни алды.

...Ана ве бала, ойле этип,— бойле этип, учь бучукъ ай омюр сюрдилер. Бабасынынъ ярмалыкътан кетирген эрзагъы тек эки айгъа етти. Сонъ мейва джыйдылар, о да чокъкъа бармады. Кеч кузь кельди. Дагъларда бир шей эльде этерим деген ишанч ёкъ олды.

Къартны хастаханеден эвге кетиргенде, дагъларны къар баскъан эди. О, такъатыны топлап оламай бир ай даа ятты. Къомшулар, сойлар-соплар аштан-сувдан ярдым эттилер.

Салядин, текаран такъаты кельген сонъ, къарысына ве Мидаткъа озюнинъ аписханеден насыл чыкъарылгъаныны сёйледи. Камерада экенде, оны невбетий соравгъа алып кетмек ичюн Волость идаресининъ назаретчиси кирген. Назаретчи ачувлангъан, коридорда юкъсырагъан невбетчи сакъчынынъ янындаки наллы чызманы алып къартнынъ башына ургъан, манълайыны яралагъан. Аписхане экими дюльгерге алель-аджеле укол япып, эске кетирген, камерада олип къалмасын деп, ярасыны багълагъан, къарттан, эр итималгъа къаршы, койден чыкъмагъа акъкъы ёкълыгъына даир тильхат алып, чыкъарып йибергенлер.

Дюльгернинъ бетинде чызма окчесининъ тамгъасы къалгъан. Башы кимерде озь-озьлюгинден къакъынып башлай ве кучлю агъыра.

Вакъыт эп кечмекте. Рустемнинъ корюнмегени эки йыл. Эвге мектюп язмай. Эвель, Салядинге якъын адамлар Севастопольге барсалар, огълу акъкъында хабер кетире, сагъ-селямет дей тургъанлар. Шимди Рустем акъкъында бир шей белли дегиль. Сеит-Джелиль де сусмакъта.

Баарь кунълерининъ биринде, Бадемлик ичинде алман аскерлери пейда олдылар. Салядин, сонъки атымны тутып алырлар деп къоркъаракъ, Мидат иле дагъгъа кетти. Анда комюр якъув иле мешгъуль олдылар. Бу девирде Тензиле Сейярени бир яшындаки баласы иле эвге чагъырып кетирди. Берабер яшадылар. Чюнки онынъ къоджасы да дагъда гизленмекте эди.

Бир дефа Тензиле енге тапчан устюнде отурып, эльдегирмен иле къаве чекмекте эди. Апансыздан азбаргъа Гуляра кирди.

— Селям алейким, Тензиле апте! — деди о, утансырап. — Сизге хабер кетирдим.

— Алейким селям, къызым! Насыл хабер?

— Агъамнынъ элине бир мектюп тюшти... Сизинъ адынъызгъа. Бельки огълунъыз Фикрет язгъандыр. Бельки бабам акъкъында да бир шейлер бардыр?

Гуляра сюлюкли къушагъы астындан юмарлы конверт чыкъарып, къартийге узатты. Конверт адсыз-эсапсыз моурьлер иле анджа сырлангъан. Тензиле конвертни мукъайт йыртты, ичинден кягъыт чыкъарды, козълугини такъып окъумагъа тутунды. Мектюп индже, юксек арифлер иле язылы эди.

— Фикретимден,— деди о, севинчинден, козь яшлары акъып кеттилер. — Ама онынъ язысыны окъумагъа бильмек керек. Пек чыбалыкъ.

Бу эснада кишилик эв къапусы ичинде Сейяре корюнди. Гуляраны къучакълады, опыти. Тензиленинъ кызы ондан эки яш эсли, эвленмезден эвель экиси дост эдилер.

— Корюшмегенимиз не къадар вакъыт олды? — деди Сейяре, айтмагъа сёз тапамай. — Сен пек деньишкенсинь!

— Фикрет агъанынъ мектюбини кетирдим,— деди Гуляра тез-тез, Сейяреининъ сёзлерини эшитмеген киби.

— Ма, кызым, окъу! — Тензиле мектюпни Сейяреге узатты. Мектюп арап арифлери иле язылы эди.

Къыз окъуй башлады.

«Иззетли, саадетли ве мераметли... гедже дюшюмде, кунъдюз эсимде, унутылмаз педер ве валиде азизим! Сизге озюмнинъ самимий садыкъ эвлят селямларымны ёллайып, ол тарафта Зейде алапчеме, Уман аптеме, Абдулла эмджеме чокъ-чокъ селямлар идерим. Гине ол тарафта огълан къардашларым Рустемге ве Мидаткъа, кызы къардашым Сейяреге айрыджа селямлар идерим. Сизе малюм олсын ки, бизни эвеля Вознесенск шеэрини кетирдилер. Эпимизге кийим, силя бердилер, сонъра Рыбинскке атлы аскер полкуна ёлладылар. Учъ ай муаребеде олдым, сагъ аягъымдан яраландым. Казатинде йигирми еди кунъ лазаретте яттым. Шимди сагъ-селяметим ве сизинъ де ойле олманъыз ичюн Аллая дуа идерим. Аль-азырде чамлы дагъ ичинде булунамыз. Полкумызда Абдулкъадыр агъанынъ огъулары — Сеит Халиль ве Сеит Ариф, Гъавр коюнден Чокюр Небининъ огълу Якъуб барлар. Эшиткениме коре, Винницада койдешлер чокъ экенлер. Сонъки вакъытларда бизде вазиет деньишти. Кимер аскерлер большевиклер тарафына кечелер. Большевиклер, озъ укюметини къурмакъ истейлер. Мен бу хусуста тюшюнип бакътым. Зан этсем, бундан бир шей чыкъмайджакъ. Ама Сеит Ариф сёзюме кирмеди. Большевиклерге кечти. Шубэ ёкъ, сонъундан пешман этеджек. Рустем не япа? Къайда? Сеттар акъкъында не эшитиле? О, кене дженкте дейлер. Шимдилик манъа мектюп язманъыз. Тезден бу ерден кетеджекке бенъзеймиз. Огълунъыз Фикрет».

— Тек шумы? — деди Гуляра къанаатсиз алда ве теренден кокюс кечирди. — Демек, бабам акъкъында бир шей ёкъ.

— Аллагъа шукюр, Фикретим сагъ экен. — Тензиленинъ череси айдынланды.

— Мектюп ярым йыл эвельси язылгъан,— деди Сейяре. — Зевкълы шей... бу вакъыткъадже къайдаларда юрьген экен?

— Ярым йыл ичинде Фикретнинъ башына да аз беля кельмегендир,— деди Тензиле, бирден абдырап.

— Алла сакъласын, сагъ-селямет олсын,— деди Сейяре,— лякин агъамнынъ мектюби мени севиндирмеди... атта тааджилендирди.

— Ничюн?

— Эр кес: большевиклер адалетли адамлар, дей, Фикрет ичюн исе — яманлар!

— Мен укюметлерден бир шей анъламайым,— деди Тензиле. — Коюмизге насыл аскер кельсе, бизни тонай.

— Большевиклер ойле япмай экенлер,— Гуляра итираз этти. — Эдем эмджем оларны корьген.

— Эдем эр ерде, эр шейге буруныны сокья. — Тензиле ачувланды. — Бир аякътан марум къалды, башындан да марум къалмакъ истей! Бабугъан яйлагъа, къачакъларгъа барып келе экен... Ананъ не япа, къызым? — къартий бирден лафыны денъиштирди.

— Бабамсыз бизге пек къыйын.

— Я Вейс?

— Вейстен файда аз. Яшы етти... тезден аскерге чагъырыладжакъ. Кимерде къайдаларгъадыр чыкъып кете, афталарнен корюнмей, къайтып кельсе, агъызындан сёз чыкъмай. Тюневин чайырдан келеяткъанда алманларнынъ элине тюшкен. Озюни акъылдан тайгъан киши корьсетип къуртулмакъ истеген, сезгенлер... леленькада айдавджы этип алып кеткенлер. Не олур, бильмейим? Я Рустем агъа насыл? Аля Севастопольдеми?

— Анда эди,— деди Тензиле. — Шимди къайда, белли дегиль.

Гуляра омузлары устуне тюшкен фырлантаасыны тюзетти, еринден къалкъты.

— Мен кетейим, Тензиле апте. Сагъ олунъыз!

— Огъурлар олсын, къызым! Ананъа селям сёйле!

Гуляра араба къапу артында гизленген сонъ, Сейяре анасына бакъып кулюмсиреди.

— Гуляра Рустем акъкъында бир шейлер бильмек ичюн кельди, гъалиба,— деди о. — Сиз онынъ юрегине теселли бериджи шей айтмадынъыз..

— Не айта билер эдим, къызым? Озюм бир шей бильмейим.

— Гуляра гузель къыз. Гъает гузель...— деди Сейяре. — Алла къысмет этип, эвленселер, Рустем бахтлы олур. Къызынынъ бабасы-анасы окъумыш адамлар. Гуляра бичаре, о къадар азгъан...

Къыз сокъакъ бою кедерли алда кетмекте, керчектен де, Рустемни тюшюнмекте эди.

«Мен сени кимсеге берем... сен меним оладжакъсынъ,— деген эди о, къызгъа, Шевкет иле олып-кечкен вакъиадан эвель,— мен сени... ялынъыз сени севеджегим!» Бу не? Не вакъыт олгъан шей? Ондан сонъ Гуляранынъ бабасы солдатлыккъа алынды. Рустем гъайып олды. Шимди не бабадан хабер, не де Рустемден. О вакъытта... Шевкет ольди деп эшитилгенде, Гуляра пек къоркъкъан эди. Лякин Шевкет сагъ къалды. Оны хастаханеге алып кеткенлерини корип, тынчланды ве, ничюндир, теренден кокюс кечирди. Сагъ къалгъанына шукюр этипми, ёкъса языкъсыныпмы? Кимсе бильмей. Эки йыл эвельси къомшу Сеит-Мурад Экрем бейнинъ эвине барып, борджуны бермесини риджа эткен, бей исе копекнинъ зынджыры чезильмесини эмир эткен эди. Бу Гуляранынъ хатиринде. Ондан да гъайры, Шевкетнинъ озю де Гуляранынъ пешинден юрип, бездирди.

Тензиле енге Сейяреге, мектюпни бир дефа даа окъумасыны риджа этти. Дикъкъатле динълеген сонъ, козьлерини узакъларгъа... Керменчик къырларына догърултаракъ, сусты, ферьят этти.

— Насыл куньлер бу, ярабби! Эр шей къарышты. Дженкнинъ сонъу не вакъыт оладжакъ?

Кунь ортасында Бадемликнинъ ашагъысында буюк автомобиль пейда олды. Сонъ азбарлар силаылы алман аскерлерининъ садасы иле толды. Эки солдат — бири яш, юксек, арыкъ, юзю чыбар, дигери алчакъча, эсли, козьлюкли, Сялядиннинъ азбарына кирдилер. Бутюн одаларны, магъазны ве аранны бакъып чыкътылар. Кумес ичинде учь йымырта тапып, оларны деръал тешип, чий ичтилер. Сонъ, сила къыдыргъан олып, аран ичиндеки пиченни сюнгу иле санчкъалап, аст-усть эттилер. Багъчадаки шефтали терегини къакъытты, ерге тёкюльгенлерини сумкаларына толдурдылар. Багъча ичинден чыкъаяткъанда, козьлюкли солдат, язлыкъ печ янында тургъан Мидатны коре къалды. Онынъ белинден тутты, тёпеге котермек истеди. Котерамады. Мидат агъыр эди. Алман бир къач адым кери чекильди, тюфегини онъа догърултты.

— Большевик? — деп сорады ондан. — Большевик... шимди сени пуф-пуф!

Мидат, солдатнынъ пармагъы тапанджа устюнде олмагъаныны сезип, индемей турды. Буннынъ иле солдатнынъ ачувыны къозгъады.

— Кийик къабиле! Бир шей анъламай! — деп океленди солдат ве тюфегининъ къундагъынен баланы четке уйтеди.

Тезден арыкъ алман пейда олды. Аран огюнде тургъан арабаны эслеп, Сейяреден ишмарнен сорады:

— Ат... лёшадь, во ист лёшадь, араба? Косьтер, во ист ат?

— Ат ёкъ. Атлылар полкуна кетти,— деди Сейяре. — Эскадрон... Сулькевич! Анъладынынъмы?

— Атлылар полку? Зер гут, яхши...— козьлюкли къызны макътады.

Алманлар эвде, ич бир шей иле гизленмеген фукъареликни корьген сонъ, мында бош вакъыт кечирювде мана корьмей, Козев Мустафанынъ эвине догърулдылар.

— Ат-мат дедилер. Не эди шу? — деп сорады Тензиле къызындан. — Не айттынъ оларгъа?

— Бильгенимни айттым. Бир даа бизден ат сорамазлар,— деди Сейяре. — Эм инандылар гъалиба. Алла белясыны берсин о, Сулькевичнинъ.

Кузьде Бадемликте алман къалмады. Эали тынч нефес алмагъа тедарикленди. Шукюр Аллагъа, — дедилер къартлар, — чекишовлеримизнинъ ниаети кельди. Лякин янълыштылар. Бир кунъ Эдем Багъчасарайдан енъи хабер кетирди: «шеэрде инглиз, франсыз ве юнан аскерлери толун» деди. Новороссийск тарафтан Алушта ялысына исе Деникин аскерлери тюшюрильмекте эди.

Бир гедже, кимдир, яваштан пенджерени къакъты. Эеджанлы алда яткъан Тензиле башыны котерди, динъленди. Сес ёкъ. Бельки къулагъына янълыш эшитильгендир. Ёкъ, давуш бир талайдан текрарланды.

«Бу ким ола биле? Франсызмы? Уруммы? — къоркъа-къоркъа аякъкъа турды. — Ачмалымы экен?» Чыракъны якъмай, пенджеререге якъын кельди, гизлиден багъча ичине бакъты.

— Саладин агъа, ач... къоркъма! — деди кимдир пенджерере артындан.

— Саладин эвде ёкъ! — деп джевап берди къартий. — Сизге не керек?

— Тензиле енге, ачынъыз, ишим бар! — меджуль адам исрар этти.

Сейяре къалкъты, мандалны четке сюрди. Устюнде шинель, элинде винтовка, юксек адам кирди.

— Къоркъманъыз! Бу — меним, Сеттар!

— Сеттар агъа! — Сейяре айретке кельди. — Мында насыл тюштинъыз? Эр кес сизни Украинада дей. Кечинъыз, отурынъыз!

Къыз чыракъны якъмакъ истеди, мусафир якътырмады.

— Керекмей! — деди о. — Тензиле енге, сагълыгъынъыз насыл?

— Аллагъа шукюр!

Сейяре собанынъ къапагъыны ачты, даа сёнмеген къорлар устюне бир къач къуру одун къойды, сонъ уфюрди. Одунлар туташып янды, эвининъ ичини айдынлаттылар.

— Къапынмагъа бир шейинъиз ёкъмы? — деп сорады Сеттар. — Мен ачым. Озюмизнинъ эвге кирмедим, бабамдан сакъынам. О, мени аля анъламай. Сизге кельдим. Мени афу этинъиз!

— Яхшы этинъ, огълум! — деди Тензиле. — Къайдан кельдинъ?

— Эвеля бизим дагъларда олдым, сонъ Фоти Сала янынъда къолгъа тюштим. Мени текрар джебеге йибердилер. Биз, йигирми учь адам, къачтыкъ.

— Мукъайт ол, джаным, балам! — деди Тензиле. — Кене. къолгъа тюшме! Бу хынзырлар шефкъат не, бильмейлер!

— Рустемден хабер ёкъмы?

— Ёкъ, Сеттар агъа! — деди Сейяре.

Тензиле енге, акъшамдан къалгъан бакълалы лакъша шорбасыны къыздырды, отьмек кести. Сеттарнынъ огюне къойды.

— Сагъ олуныыз, Тензиле енге,— деди Сеттар, ашап тойгъан сонъ. — Отьмегинъиз олса, бир парча даа беринъиз. Анда, дагъда, йигитлерге керек. Сейяре шкаф ичиндеки сонъки отъмекни чыкъарды, ягъбезге сарып, Сеттаргъа берди. — Башкъа шейимиз ёкъ, Сеттар агъа! Сеттар сагълыкълашып, гизлиден чыкъты, багъча бою дагълыкъ бетке кетти. Тезден танъ агъарды.

V

Салядин агъа ве Мидат дагъдан кузънинъ сонъларында къайтып кельдилер. Лякин ишлери бирден бите къоймады. Учъ ай ичинде якъылгъан комюрни койге кетирип, сатмакъ керек. Бу дагълыкъ ичиндеки койлерде комюр алыш-вериш эвельде ич олгъан шей дегиль. Шимди муаребе... къытлыкъ. Дагъгъа кетип, комюр якъмагъа икътидарлы эркеклернинъ эписи деерлик, аскерликке алынгъан, яхут узакъ улькелерде гизленмектелер. Бу себептен, дюльгернинъ дагъдан дёгюнуп эндирген уджуз фиатлы комюрини койлернинъ бедбахт, ялынъыз къадынларына яваш-яваш сатып битиргендже эппи вакъыт кечти. Салядин текаран пара къазанды. Ама насыл пара? Бир койде эльде этильген пара дигер койде кечмез эди. Чюнки укюм кимнинъ элинде олса, о, озъ парасыны чыкъарды. Украинада — Петлюра парасы. Мында — Врангель, Деникин.

Бир кунъ саба Салядин агъанынъ хатирине алма ашламалары тюшти. О, бу ашламаларнынъ тамырларыны бир афта эвельси багъчада, чокъракъ янында, топракъ астына комип къойгъан эди. Шимди хатирине тюшти де, абдырап кетти. Оларны чокътан сачмакъ керек эди. Эсинден чыкъкъан. Курекни алып, алель-аджеле багъчагъа кирди. Чукъурлар къазды, ичлерине кубре къойды, топракъ иле къарыштырды, ашламаларны отуртты, астларындаки топракъ пекинсин деп, аякъларынен текаран таптады, зайыфча сойларынынъ янашаларында къазычыкълар къакъып, сыджымнен багълады. Бу ёрултыджы, агъыр ишнинъ акъкъындан кельген сонъ, бираз нефес алмакъ ичюн джевиз тереги алтында отурды.

Кунеш артыкъ Чатал Къая артындан чыкъкъан, тереклернинъ тёпелерини акъчыл зия иле ортыкен эди. Бу серин авада къартнынъ юрегини, чокътан бери сезмедиги севинчли ислер къаплады. О, арыкъта чагълап акъыджы сувнынъ сесине динъленип, тереклернинъ пытакъларында къабаргъан гонджелерге козь этип, баарьден зевкъ алып сусып отургъанда, аркъасыны терекке таямакъ истеди, лякин балдырына къатты шей тирельгенини дуйды. Элини джебине сокъты, пармакълары тютюн чубугъына илишти, оны чекип чыкъарды. Ашыкъмай, агъызына къапты, элини дигер джебине сокъып, тютюн кисесини къыдырды, анда кисесини тапып оламады, итимал эвде къалдыргъандыр. Бу эснада, янашада, янъчыкъ отуртылгъан ашламанынъ астында кубрели топракъны тепип, гыда арайыджы тавукъ козюне чалынды. Къарт иддетленди, онъа агъач парчасы алып атты, тавукъ къакъылдап къачты.

Салядин эвге догърулгъанда чубугъы эсине тюшти, джеблерини бирер-бирер тутып бакъты, чубукъ ёкъ эди. Къушагъы арасында да ёкъ эди. Зевкълы шей. Чубукъ къайда кетти? Джевиз терегине къайтып кельди.

Ёкъ, чубукъ джевиз тереги астында да ёкъ.

Дюльгер айрет ичинде токъталды ве козьлерине апансыздан, койнинъ ашагъы четинде почта ёл бою келеяткъан аскерий къыталар чалындылар. Чубукъ къыдыраяткъаныны унутып, эвге ашыкъты. Мидат, потюклери иле мердивен басамакъларыны тасырдата берип, онъа догъру ювурмакъта эди. Бабасынен юзь-юзьге токъуштылар.

— Софада яткъан ким, баба? — деп сорады о.

Эвнинъ юкъары къатына чыкъкъан мердивеннинъ астында, керчектен де, адам ятмакъта эди. Устюнде къырмызы шертли, мавы галифе, аякълары уджунда хром чызмалар. Озю терен юкъуда. Башы астында кок шинель, шинельнинъ тюбюнден къылычнынъ сапы корюнмекте.

Саядин агъа ерде яткъан кишининъ юзюне теляшлы алда козь этти, ким экенини таныгъан сонъ, титрек сес иле:

— Рустем! Огълум! — дие кычырды.

О, кычыргъан вакъытта ерде яткъан кишининъ елкеси устюне тарс этип агъыр шей тюшти. Сонъ тайып кетти. Саядин агъа сескенди... ерде яткъан чубугъыны корип, кулюмсиреди.

— Бакъ сен бунъа! — деди о, озь-озюне,— Ярым сааттен бери кыдырам. Албу исе агъызымда экен.

Чубукъ Рустемнинъ елкесини агъырттырды, гъалиба, абдырап, козьлерини ачты.

— Къайдалардан кельдинъ, огълум? Не вакъыт?..— къарт онынъ омузларындан кычакълады, чекип аякъкъа турсатты.

Рустем де бабасыны кычакълады, юзюни онынъ сакъалына таяп, къальби ичюн энъ кыйметли дуйгъулар иле алыны-хатирини сорады.

— Кыйметли бабам! Сиз сагъ-селяметсинъиз... не гузель! Сизинъ ичюн не къадар къасветлендим, бильсе эдинъиз!

Софадаки давушларны эшитип, Гензиле уянды. Тюп кетен кольмеги иле ювурып чыкты. Рустемни корьген сонъ, козьлерине инанмайып, токъталды, арекетсиз къалды... хайли вакъыт бакъып турды, ниает, эллерини керип, огълуна ынтылды, оны багъырына басты, нефеси тутулып-тутулып чыкты.

— Кельдинъми, огълум? Эки йылдан бери сенден хабер ёкъ. Эляк олдынъ белледик. Къайдаларда эдинъ, балачыгъым?

— Манъа ич бир шей олмады,— деди Рустем, анасыны тынчландырмагъа тырышып. — Севастопольден Ростовгъа кеттим. Сонъ Къызыл Ордугъа къошулдым.

— Къошулгъанынъ яхшымы, огълум?

Рустем кулюмсиреди.

— Яхшы, ана!

Мидат агъасынынъ боюнына сарылды, ичери кирген сонъ миндер устюнде онынъ янашасында отурды. Рустемге севинчли ве гъурурлы козьлеринен бакъты.

— Ничюн софа ичинде яттынъ? — деди о, агъасына. — Тёпеге... озюнънинъ еринъе ничюн чыкъмадынъ? Мен бир озюм эдим.

— Геджелеин... сени раатсызламакъ истемедим,— деди Рустем, тебессюмле.

— Ким иле кельдинъ? — деп сорады Саядин. — Мында алманлар, англизлер — эр кес келип-кетти. Озюнъ, огълум, кимлерденсинъ? Мен бу келип-кетиджилерден энди бир шей анъламайым!

Рустем бираз сусты, нелердир тюшюнди.

— Мемлекетте инкъиляп олды. Укюмет ишчилернинъ ве койлюлернинъ элине кечти. Джебэде чокъ аскерлер большевиклер тарафына авушты. Мен де ойле яптым... зенгинлер акимиедине къаршы дженк эттим. Тюневин, Симферопольни азат эттик. Шимди полкумыз Алма бою арекет этмекте. Сизни корьмек ичюн учь кунъюк мулет алып кельдим.

— Тек учь кунъми?

— Эбет,— деди Рустем ве девам этти. — Тюшюнип бакъынъыз, баба... фукъаре адамлар бу аджайип топракъта багълар, багъчалар яраттылар. Ешилъ яйлаларда къоюн сюрюлери асрадылар. Буларнынъ эписи бейлернинъ, мырзаларнынъ, помещиклернинъ мулькиети олды. Фукъарелер оларнынъ тарлаларында чалыштылар, адлары-ёллары къарабаджакълылар эди. Шимди о, къарабаджакълылар озьлерининъ девлетини къурмакъталар.

— Ойле олдымы? — деди Саядин, эеджанланып. — Бизим койге кельгенлернинъ эписи багъларымызны, багъчаларымызны ве эвлеримизни тонадылар. Булар? Не дединъ... большевиклерми? Олар мемлекетни насыл идаре этеджеклер?

— Большевиклер бизим бахтлы-саадетли аят сюрмемизни истейлер. Ва-ай! — Рустем эеджанле аякъкъа къалкъаракъ, къапугъа догърулды. — Мен ат иле кельдим. Хатиримден чыкты. Онъа ем бермек керек.

Мидат ат лакъырдысы эшиткенинен еринден турып, ахыргъа чапты. Саядин агъа да хошнут алда, огъулары артындан кетти. Ахыр ичинде юксек, тыгъыз, къара ат турмакъта эди. Мидат аякълары уджларында котерилип, атнынъ манълайындаки бир топ джалы астындаки къашкъасыны бакъты. Саядин атнынъ агъызыны ачып, тишлерини тешкерди, къурсагъынынъ астыны сыйпады.

— Иште, къошу чапмагъа ат...— деди о. — Бутюн волостъны енъмек мумкюн!

— Оны темизлемек керек! — деди Рустем. — Аркъасы устюне ятып авунлагъан, гъалиба. Гедже узакъ ёл юрьди! — Дивардаки чойге асылы мешин торба ичинден къашагъа ве чётки чыкъарды, атнынъ янбашыны къашагъалап башлады. Мидат деръал Рустемнинъ къолундаки къашагъагъа япышты.

— Бер, мен темизлейим!

— Бер! Бер онъа! — деди дюльгер, Рустемге. — Аتكъа джаныны береджек.

Рустем къашагъаны Мидаткъа берди, къардашы атны эдинип темизлегенини коререк, севинди.

— Аферин, Мидат! — деди онъа,— Темизле де, сонъ сувар оны!

— Теселлиге алып-кетейимми?

— Теселлиге? — Рустемнинъ хатирине дагъ башында Гуляра иле кечирген акъшамлары кельди, ичтен къальбини недир тырнады. — Алып кет, лякин мукъайт ол!

Баба Рустем иле багъча бетке айланды. Саядин огълуна тазе ашламаларны, парниклер астында ешермекте олгъан памидор, бибер фиделерини косътерди. Рустем, чокъракъ янындаки улукънынъ салкъын сувуна йыкъанды, сонъра эвге кирдилер.

Тензиле хамыр баскъан, къыйма чеккен, энди чиберек къызартмагъа тедарикленмекте эди.

— Шимди, огълум! Тезден софра устюнде оладжакъ. Кой ашы сагъынгъандырсынъ! Языкъ ки, дере бойларында даа нанэ ёкъ. Нанэсиз оладжакъ.

Чиберек ясалгъан ве пиширильген арада Мидат атны темизлеп битирди, устюне минип, Теселли бетке чаптырып кетти.

Атны суварып къайткъанда, озъ акъранлары огюнде бираз макътанмакъ истесе керек, догъру эвге кельмейип, атны койнинъ меркезине догърултты. Асма Къую мааллесинден кечип, къавехане огюне чыкъты, мында тюкян янында апансыздан Гулярагъа расткельди. Къыз Мидатны дюльбер ат устюнде корип, айретте къалды.

— Бу кимнинъ?

— Рустемнинъ!

— Ялан айтасынъ!

— Ялан айтсам, тилим тутулсын.

— Рустем кельдими?

Мидат башыны саллады.

— Бу гедже.

— Къайдан?

— Дженктен. Къайдан келеджек?

— Дженктен? — Гуляранынъ козьлеринде кедер сезильди,— Рустем Севастопольде дегиль эдими?

— Ёкъ.

Къыз терен тюшонджелерге далды: «Демек, Рустем дженкте экен. Тензиле апте буны менден гизледи...»

— Агъанъа айт: Гуляра сени коръмек истей, де! Бизим эвге кельсин. Лякин башкъа кимсе бильмесин. Бельки бабам акъкъында бир шейлер сёйлер.

— Яхшы... гизлиден айтырым! — Мидат онъа козь къыпты ве атыны дере бетке чевирди.

Эвде софра джыйыштырылгъан, дюльгер ве Рустем къаве ичип отургъанда Мидат ат устюнде ачыкъ араба къапудан азбаргъа кирип кельди.

— Сувардынъмы? — деп сорады Рустем.

— Эбет. Онынъ лагъабы не?
 — Рузгяр.
 — Теселлининъ сувуны ойле бегенип ичти ки, корьмели эдинъ!
 Ахыр ичине киргенлеринен, Мидат акъырындан:
 — Гуляра сени корьмек истей,— деди Рустемге. — Эвге кельсин, лякин кимсе бильмесин, деди.
 — Оны къайда корьдинъ?
 — Тюкян огюнде.
 Рустем къыз акъкъында бир шейлер даа сорамакъ истеди, сонъ вазгечти... сорамады. Мидат энди уфакъ бала дегиль. Чокъ шейни анълай.
 — Бизде джылап бармы? — деп сорады Рустем.
 — Бар... аткъа етерлик.
 — Торбагъа къойып бер!
 Мидат магъазгъа кирди, Рустем атнынъ янында бир талай турды, елкесини къучакълады, бетини сыйпады. Рустем янындан кеткени киби, Рузгяр кескин сеснен къычырды ве ог туякъларынен ерни тепмелей башлады. Мидат кетирип, бойнуна джылап торбасыны аскъан сонъ, сусты.
 Салядин агъанынъ эви уйле авгъан маальгедже адамларнен толу олды. Тензиле енгени, огълу сагъ-селямет къайтып кельгени ичюн хайырлады ве, эр итималгъа къаршы, дженктеки озь догъмушларыны да сораштырдылар.
 Ичери Мидат кирди. Койде сюйрю тёпе къалпакълы, къырмызы йылдызлы аскерлер толу экенини, олар эвлерни тинтмегенлерини ве кимсеге токъунмагъанларыны айтты, текрар къавехане бетке ювурып кетти.
 Акъшам устю Рустем ёлгъа чыкъкъан сонъ, тюшонджеге далды. Не япсын?
 Гуляранынъ эвине барса, къызгъа лаф тиймезми? Лякин озю чагъыргъан. Дженктеки бабасы акъкъында бир шейлер айта биледжек адамнынъ эвге барувында не феналыкъ ола биле? Гъафар агъанынъ аилесини эр кес биле. Онынъ акъкъында кимсе фена шей айталмаз. Ама энъ эйиси, адамларнынъ козьлерине илишмемек... ёкъса, ярын бутюн кунъ эв-эвден чеккелер юрерлер, озюнънинъ бармакъ истеген еринъе барамазсынъ.
 Юреги солкъылдай берсе де, эр алда, кетти. Къыз иле насыл корюшир, бири-бирине не дерлер?
 Гъафар агъанынъ къапусыны уйтер-уйтеме, балабан копек авулдап чапты. Копекнинъ сесини эшитип, Зейнеб чыкъты. Аскер кийиминде бу адам Рустем экенини бильген сонъ:
 — Сус, Къарабаш! — деп къычырды онъа. — Вай, Рустем! Копекке къулакъ асма, балам! О, тек авулдай... юрь, Рустем!
 Копек сусты ве, къуйругъыны саллап, кенаргъа чекильди. Йигит исе мердивен бою юкъары софагъа котерильди.
 — Селям алейким, Зейнеб апте! — деди Рустем,— сизни зияретке кельдим!
 — Алейким селям, огълум! — деди Зейнеб. Къальбиндеки эеджан нетиджесинде козьлеринде пейда олгъан яшларны, башындаки явлугъынынъ уджунен силерек, мусафирни кишилик одагъа давет этти. — Хош кельдинъ! Сен акъыкый джигит олгъансынъ. Машалла! Кеч, отур!
 Рустем сыкъылды, лафны неден башламакъны бильмей, сагъына-солуна бакъынды. О, шимди Гуляраны кореджек. Онъа не дие биледжек?
 — Къызым, бакъ, бизге ким кельди! — ана юксек сес иле ачыкъ къапудан къомшу ода ичине къычырды. — Тензиле бахтлы киши. Огълу сагъ-селямет къайтып кельди.
 Босагъа устюнде Гуляра пейда олды. Акъчыл чересинде севинч ве кедер тебессюми дуюлды.
 — Хош кельдинъиз, Рустем! — деди къыз яваштан.
 Рустем онынъ титрек элини сыкъты ве козьлерини къызнынъ юзюнден алмай, деди:
 — Сагъ олуныыз, Гуляра! Сиз пек денъишкенсинъиз!

— Ах, балам,— Зейнеб апте кызы ичюн джевап берди. — Насыл этип денъишмесин? Бабасыз, башымыз нелер-нелер корьмеди! Кыадынларнынъ бир озьлерине яшамакъ кьолаймы?

Гуляра кьомшу одагъа чыкъты, диварадки мыхкъа илиник табакъны алып софагъа айлангъанда, Рустем кызыны кедерли назарлар иле озгъарды. Онынъ бу эвде булунувы ильки эди. Джамлы, кенъ шкаф, ортада йылтыравукъ тегерек стол. Диварларда табиат левхалары, ерде килимлер. Бойле джиаз койде кимсенинъ эвинде ёкъ. Олса, тек Экрем ве Кязим — бейлернинъкинде ола биле. Дивардаки бир сурет онынъ дикъкъатыны зияде джелъп этти. Кыаракуль кьалпакълы адам, узун мыйыкълы. Бу ким ола биле? Таныш чере. Гъалиба, бир вакъытларда мектепте корьген эди. Эбет... Токътаргъазы. Догъмуш улькемиз акъкъында аджайип шиирлер язгъан шаир.

Сонъ назары кьартийге тюшти. Зейнеб апте учь йыл эвельси чичек киби ачкъан муляим кьадын эди, шимди денъишкен, фарыгъан, кьартайгъан. Ири, айдын козьлерининъ шефааты эксильген, кьырмызы янакълары акъчыллангъанлар.

О, тышкъа чыкъты, Гуляра кетирип стол устуне табакъ иле джевиз ве алма кьойды.

— Буюрынъыз, Рустем! — деди о, дюньяда энъ зияде севген кишисине. — Мен бугунь атынъызны корьдим. Сиз дженкте олгъансынъыз! Дешет... Мен исе, эки йылдан бери, Шевкет ичюн, эп кьасеветинъизни чекмектем.

— Мен эшиттим, Шевкет сагъ кьалгъан...— деди Рустем. — Бу хабер юрегимдеки агърыны алды. Сонъра, о вакъианы текмиль унуттым.

Къыз козьлерини ашагъы эндирди.

— Бабам ёкъ. Агъамны алманлар, акъибети, кьайдадыр алып кеттилер. Кьайда экени аля белли дегиль. Озюмиз мийрада бир шей сачып оламадыкъ. Эвде эркек олмаса, кьыйын экен. — Гуляра эв-баркъ саиби, эсли кьадын киби муляаза этти. — Мен ялынъыз ёкъсуллыкътан замет чекмедим. Сизни чокъ тюшюндим.

Рустемнинъ юрегини бир агъры санчып алды. О, турып, кызынынъ янына барып отурмакъ истеди, ама бу арада Зейнеб апте кирди, алтын ялдызлы фильджанларда кьаве кетирди.

— Рустем, огълум! Сизге бизим баба иле корюшмеге ич сыра кельмедими? — деп сорады Зейнеб. — Бельки онынъ акъкъында бир шей эшиткендирсинъ?

— Ёкъ, Зейнеб апте... эшитмедим! Лякин сагъ-селямет экенлигине эминим.

— Вай, огълучыгъым, сагъ олгъайды!

— Ничюн сагъ олмасын? Мен дженкнинъ алевли еринде олдым... Аллагъа шукюр, сагъ-селяметим. Алман тек бир кере сюнгюсини кьабургъама санчып алды. Гъафар агъа окъумыш адам. Штабларнынъ биринде хызметтедир. Бельки дженкте асыл да иштирак этмегендир.

— Ойле олса, ничюн мектюп язмай?

— Бельки язадыр. Мен озюм эвге алты мектюп яздым. Ич бириси кельмеген.

Азбарда насылдыр кьадын сеси Зейнебни чагъырды. О, софагъа чыкъты. Рустем тюшюнджели алда отургъан Гулярагъа козь этти.

— Меним ичюн кьасеветлендинъиз... ойлеми? — деди кызгъа, тыныкъ давуш иле. — Демек, мени унутмадынъыз!

Кызынынъ череси кызарды,— индемени... башыны акъырындан кьыбырдатты.

— Койден апансыздан гъайып олдынъыз... урядник сизни ярым йыл кьыдырды. Эльге тюшерсинъиз деп кьоркътым. Шевкетни ольдюрди деген хабер даркъады. Бей огълу насыл этип сагъ кьалды, акъылым етмей. Шимди урядник сизни бизим эвде тапса, не япар?

— Тапсын. Экрем бей девире кечти! — деди Рустем. — Акимет халкъ элинде. Языкъ ки, ярын кетеджегим.

— Кенедеми? Дженк битмедими, Рустем?

— Тезден битеджек. Гъафар агъа кьайтып келеджек.

— О кунни кореджекмизми аджеба? Мен пек ёрулдым. Бадемлик дагълары-къаялары гуя омузларым устюнделер. — Гуляра агъламсырады.

— Мен тезден къайтып келеджегим ве бир даа ич де кетмейджегим. Биз бахтлы оладжакъмыз!

Рустем къызны къучакълады, къызаргъан янакъларындан опыти.

— Мен сизни Меметнинъ тоюнда раскетирген эдим,— деди Рустем яваштан. — Сизни корьдим... ве дюньяда эр шейни унуттым. Ондан бери къальбим раатлыкъ бильмей.

— Сиз кетеджексинъиз, мен ялынъыз къаладжагъым. — Къыз ашагъы эгилерек, явлугъы иле козь яшларыны сильди.

— Меним къыйметлим! Сизге аджайип ад къойгъанлар...— охшайдыжы давуш иле деди Рустем ве къызнынъ къылабдан сачларыны сыйпады. — Гуляра! Гуль-ара? Мен гуль арадым... ве булдым. Мен гъает бахтлым. Шимди дагъда къызылчыкъ тереклери чичек ачмакъта. Гульпенбелер гондже аткъанда мен келирим, алмалар шыра иле толгъанда, бизим тоюмыз олур.

— Мен о кунни кореримми аджеба! — деди къыз аджиз давуш иле. — Мен сизге ишана, сизни беклей эдим. Кельдинъиз... кене севинч ёкъ.

— Текаранчыкъ даа сабыр этинъиз!

Босагъа устюнде Зейнеб корюнди.

— Манъа кетмек керек, Зейнеб апте! — деди Рустем. — Къасвет этменъиз! Сабырлы олунъыз! Гъафар агъа тезден къайтып келир.

О, Зейнебнинъ элини сыкъты, сагълыкълашты, эли иле Гуляранынъ омузына токъунды. Бир шей айтып оламады.

Зейнеб Рустемни озгъарып чыкъты, къыз исе узакъ одаларнынъ бири ичине кирди, юзюни пенджеренинъ джамына таяды, юксек, думанлы дагъларгъа бакъып къалды.

Эртеси куню танъ агъара башлагъан маальде Рустем койни терк этти. О, тютюн аранлары янындан кечкенде, эвнинъ ачыкъ пенджереси огюнде тургъан Экрем бей оны корьди.

— Большевиклер кельди... койнинъ шорбаджысы къарабаджакълар олды беллединъ, ойлеми? — деп къычырды о, Рустемге. — Сен янълыштынъ! Бакалым, акимиетиниз не кадар яшаджакъ?

— Бакалым! — деп джевап берди Рустем ве шпорлары иле атнынъ къабургъаларыны къысты, почта ёл бою йылдырым суръаты иле кетти.

VI

Бир баарь кечти, дигери кельди. Рустем къайда экенини Гуляра бильмей эди. Бири: о, озь аскерий къытъасына барып тюшалмагъан, Инкерман къобаларында гизлениджи революцион матросларгъа къошулгъан, дей, дигери: къызыл атлы аскерлер ордусы эркъанында Джанкойден кечкен, Кефе бетлерде Деникин иле дженкешмекте экенини тасдыкълай эди.

Бадемликте эп чешит аскерий кучьлер кельмекте-кетмекте, адамлар айретленмектелер.

«Бу ким? — дей Бадемлик эалиси,— кене алманлармы? Ёкъ, алманларгъа бенъземейлер... гъалиба, лазарет! Янындакилер исе, насылдыр, бир ордунынъ сакъчылары. Бакъынъыз, къыяфетлери не къадар нишаретли...»

Бир кунъ акъшам устю чешме майданында силя давушлары чыкъты. Мидат эвге ювурын кельди.

— Баба! Баба! — деп къычырды, нефеси тутулгъан алда. — Анда, бизимкилерни къуршунгъа тутмакъталар! Врангельджилер...

— Врангельджилер? Эй, Аллаым! — деп хытап этти Тензиле къартий. — Энди олар кельдими? Кимни къуршунгъа туталар?

— Большевиклерге ярдым эткенлерни. Эдем агъаны аттылар. Джеседи чешме янында тура.

— Эдем... ольдюрильдими? Адиленинъ огълу?... Ах, бедбахт къадын!

— Иште, озьлери де... мында кельмектелер! — деди Мидат, элини къавехане бетке узатып. — Сеттар эмджени къыдыралар.

— Сеттарны къыдырсалар... — Саядин теляшкъа тюшти, — бизни де сагъ къалдырмазлар. Бу не? — эки аскер Адиленинъ азбарындан сыгъыр айдап чыкъараяткъанларыны эслеп, череси когерип кетти, — Мидат, огълум, атны багъчагъа алып чыкъ, аркъасына мин де, чайыргъа джоне. Тез ол, огълум! Ёкъса, аттан да къуру къалырмыз.

Огълан атны багъчагъа алып чыкъты, устюне минип, дагълыкъ бетке чаптырып кетти. О, козьден гъайып олды дегенде, азбар къапу огюнде Козев Мустафанынъ къарысы корюнди.

Удюр-къыямет агълап, дюльгернинъ аякълары астына йыкъылды.

— Саядин агъа, биз махв олдыкъ! — деди о, козь яшлары тѳкерек. — Къоджамны алып кеттилер. Мен не япайым? Къайдаларгъа барайым?

— Агъллама, Айше! — деди Тензиле енге. — Тур!

Дюльгер софа ичинде диваргъа таялы къызылчыкъ сопасыны алды, акъырын-акъырын ёлгъа чыкъты, къапу огюнде токъталды.

— Юрь! — деди о Айшеге, гизлиден, эли иле ишмар этип. — Бир адам бар. Мустафаны къуртарув ялынъыз онынъ элинден келе билир.

Саядин кетти, эки кунъ эвге кельмеди.

Эртеси куню Саядиннинъ эвине без орду ефрейторы ве эки адий солдат кельди. Ефрейтор джебинден кучюк дефтер чыкъарып, окъуды.

— Саядин Ибраим огълу... къайда о? — деп джекирди Тензилеге.

Къартий къоркъты. Энди къоджасы телюке алтында булунмакъта. Эвеллери, азбаргъа шинелли адам киргенде, лакъырды этмек ичюн Сейяре чыкъа тургъан. Шимди къыз эвде ёкъ, Коккозьге къайтты. Мидат кой ичинде, къайдалардадыр, чапкъалап юре.

— Ёкъ! Къарт эвде ёкъ... нет! — деди о, татарджа ве русча сѳзлерни къарыштырып. — Китти... пошѳл!

— Къайда?

— Гавр пошѳл. Мусафирликке.

— Огълу. Рустем къайда?

— Рустем вайна пошѳл... — Тензиле къалтырамакъта эди. — Муаребе... стриляйт.

— Насыл муаребе? Къайда стриляйт? Большевиклердеми, «ёкъса, Врангельдеми?

— Большевик... э! Врангель стриляйт.

— Не? Не? — ефрейтор козьлерини акъайтты, — Врангельге стриляйтмы?

— Врангель... большевик карош. — Тензиле енге не дегенини озю бильмей, яндыра берди. — Къаве кочет, солдат?

Бу арада терлеп-фышнап Мидат кельди.

— Сен кимсинъ? — деп къычырды солдат. — Кимге кельдинъ?

— Айтмагъа... — деди Мидат, шашмалап, лякин анасынынъ теляшлы чересини корип, агъызыны къапады.

— Не айтмагъа? — деп сорады ефрейтор, негедир шубѳленип. — Санъа не керек?

— Экрем бей янъчыкъ алты къоюн сойды.

— Ким? Ким сойды? — ефрейтор ишнинъ аслыны анълап оламады. — Сен серсем бала, не сачмалайсынъ?

— Он беш къазанда пляв пиширмекте... — деди Мидат ве иляве этти. — Сизинъ ичюн!

— Сизинъ ичюн? Бу не демек? Ким ичюн?

— Сиз... солдатлар ичюн. Сизинъкилер эписи анда. Шарап ичелер. Кебап ашайлар. Ур патласын!

— Ялан айтасынъ! — Солдат Мидатнынъ къулагъындан тутып озюне чекти. — Манъа бакъ! Мынавыны коресинъми? — тюфегини онынъ буруны астына тыкъты.

— Ялан айтсам, эки козюм чыкъсын.

— Къайда... дейсинъ?

— Экрем бейнинъ тютюн аранлары огюнде.

Эки солдат бири-бирине бакъыштылар. Ефрейтор буны сезди, лякин эмиет бермеген киби, сусты.

— Сен, джарты къартий... ничюн меним башымны айландырасынъ? — деп джекирди о,— Врангель сизге, кийиклерге, азатлыкъ кетирмекте, Большевиклер кимлер? Айдулар... манъа бакъ! Акъшамгъадже, къоджанъ эвде олсын! Анъладынъмы?

— Карашо! — деди Тензиле. — Къаве пийт!

— Э-э! Къавенъ башынъдан къалсын... — ефрейтор ачувланып, элини сильтеди. — Къурсакъ ач... къаве де, къаве! Эй! Бала! Бейнинъ эви къайда?

Почта ёл четинде... анда сизинъ обоз тура,— деди Мидат. — Мезарлыкъны билесинъизми?

— Э-э!

Солдатлар алель-аджеле ёлгъа чыкътылар.

Ана ве огъулнынъ устюнден агъыр юк тюшти. Сербест нефес алдылар. Лякин не къадар вакъыткъадже?

— Мидат, огъулчыгъым, Зейнеб аптенъе бар да — айт, Гуляранен экиси бизге кельсинлер! — деди Тензиле. — Шимдилик бизде яшап турсынлар. Мен бир озюм къоркъам. Оларнынъ озьерининъ омюри де шенъ олмаса керек. Бабанъ якъында къайтып кельмез. Кельсе, Рустем ичюн кене Волость идаресине алып кетерлер. Гъарип Гуляра... Рустемни сабырсызлыкъ иле беклей эди... Эй, Алла! Бу юрлар не вакъыт кетеджеклер?

Енге барып, азбар къапуны къапатты. Мидат исе энди Джума Джамии янындаки ёл бою ювурмакъта эди.

Юрлар бирден кете къоймадылар. Кузьге къадар Бадемликте къалдылар. Койни тинтти, чайпады... яры джаны иле къалдырып, сонъ гъайып олдылар.

VII

Ноябрьде Къызыл Орду текрар кельди. Врангель къалымтыларыны излеп бара яткъан атлы ве джаяв аскерлер Бельбекте апансыздан токъталды, демир ёлнынъ эки четинде позиция ишгъаль этмеге меджбур олды. Разведка, командалыкъны, огдеки телюке акъкъында вакъытында тенби эте бильмеген. Сонъундан анълашылды ки, станциядан эки километр узакъта, къыр артында, безз гвардия ве татар атлы аскер кучьлери турмакъталар.

Къызыл Орду къыталары деръал енъи тертипке кирди, эки къысым, аркъадан урмакъ ниети иле, къырнынъ сол якъына кечти. Дигер къыталар юзь-юзьге уджюмге кетти. Амансыз уруш башлады. Вадий топ, тюфек ве пулемёт садаларындан инъледди.

Дуванкой багъчалары ичинде гизленип тургъан къызыл атлылар полку да уджюмге котерильди. Рустем бу атлылар сафында, элинде къылыч, илери ювурмакъта эди. Демир копюр янында, топракъ ёл айланмасында Рузгяр сюрюнди, ог аякълары устюне чёкеледи, озюни пекиталмай, ерге йыкъылды. Рустем аякъларыны алель-аджеле зенгилерден чыкъарды, эгер устюнден тюшерек, эвеля атнынъ янашасында ятты, сонъра четке джылышты, чалы аркъасында сакъланмакъ истеди, лякин къулагъы янындан сызгъырып кече берген къуршунлар, оны текрар ерге ятмагъа меджбур эттилер. Ат агъыр яралы.

Эскадрон къыр этегиндеки багъчалар бою илери арекет этти. Рустем элинде карабин, чалы артындан — чалы артына джылышып, атеш ачкъан арада, багъча ичинден къырмызы тенеке сачакълы, тула эвчикнинъ пенджересинден кимдир къызыл аскерлерни къуршунгъа туткъаныны сезди. Багъча исарынадже сюйрелип барды, эшик ерини тапып, багъчагъа кирди, дёртаякълап эвчикнинъ аркъа диварына якъын кельди, ихтият иле аралыкъ къапудан ичери козь этти. Кок къалпакълы учь солдат, аркъалары къапугъа чевирилген алда, копюр астындан кечейткъан къызыл аскерлерге атеш ачмакъталар.

Рустем оськюн, къара сакъаллы солдатны козьлеп тапанджагъа басты. Солдат сол якъкъа къыйышты, сонъ арт-артына кетип, ерге серилип къалды. Дигер эки солдат,

аркъадан атылган тюфек давушыны эшитип, къапугъа чевирильдиди, къызыл аскерни корьгенлеринен, онынъ устюне атылдылар. Эки солдатнынъ бири — эппи яшларда, кенъ кевдели киши. Дигери — яш. Рустем оны корип, теляшкъа тюшти. Ёкъ! Бу мумкюн дегиль!

Эсли солдат Рустемнинъ шашмалагъанындан файдаланып, винтовкасынынъ къундагъыны аркъагъа сюрди, сонъра кучлю сильтеп, сюнгюсини онынъ кевдесине санычты. Рустем дешетли агъры ис этти... башы айланды, козьлерине къаранлыкъ чёкти. Бу эснада та, балалыкътан таныш, якъын сесни эшитти.

— Рустем! Къардашым! Сен не япасынъ? Бир тюшюн!

Рустем зар-зоруна кучюни топлап, солдатнынъ юзюне бакъты. Огюнде догъмуш агъасы турмакъта эди.

— Сенсинъми? Демек, оларненсинъ...! — деди Рустем нефрет иле, — Иште, бизге насыл корюшмек мунасиб олды!

Бенъзи агъарды. Юреги кучлю солкъылдады. Козьлерини бунар ве ачув басты. О, тек бир шейни тюшюнди... Бадемликнинъ мукъаддес топрагъыны ёргъалайыджы о, чешит наллы потюклер... тюрлю тиллерде лакъырды этиджи кутюр солдатлар... ве Экрем бей. Карабинини котерди... къундагъыны солдатнынъ башына эндирияткъанда, къолу зайыфлады, тюфек ерге тюшти. Рустем эсини гъайып этти.

* * *

Кеч кузьнинъ яры гедже маали. Ягъмур ягъып токътагъан. Тильки Гечти дересинде буланчыкъ сув шувулдап акъмакъта. Бадемликнинъ ашагъысындаки почта ёл бою эки атлы кельмектелер. Бирисининъ башында къалпакъ, дигерининъкинде — къырмызы йылдызлы шлём. Кокюсининъ сагъ тарафы без бинт иле багълы, озю эгер устюнде четке янтайып, къолайсызджа отурмакъта.

Атлар ёргъунлар. Устьлериндеки адамлар исе енгильден юкъсырай, о якъкъа — бу якъкъа авунлайлар.

Бу эки атлынынъ бири Рустем, дигери Сеттар экенини, зан этсем, окъуйыджы бильди. Оларнынъ эвлери койнинъ батысында, ян-янаша туралар. Догъру ёлнен кетселер, дёрт дакъикъадан эвлеринде оладжакълар, лякин Рустем атыны айланма таш ёлгъа бурды, о, эвеля къызыны корьмек, сонъра догъмуш эвине кирмек истеди. Сеттар разы олды. Джума Джами огюнден кечкен сонъ, ири тахта араба къапу огюнде токътадылар. Рустем аттан тюшти. Орьме къамчысынынъ сапынен къапуны къакъты. Къарабаш авулдады. Мердивен устюнде насылдыр тасырды чыкъты, тезден азбарда аякъ давушлары эшитильди.

— Ким бар анда?

— Мен... Рустемим!

Къапу ачылды. Гуляра аскернинъ къучагъына атылды.

— Неает! Неает, сиз... меним юрегим, меним джаным-джигерим, кельдинъиз! Меним аятым! — деди Гуляра шень ве айдын сес иле. — Гульпенбелер къызаргъанда келирим деген эдинъиз! Хатиринъиздеми? Олар эки дефа къызардылар. Кузь кельди — кечти... Эки дефа. Сиз эп ёкъ эдинъиз. Меним бабам? Оны корьмединъизми, Рустем? Меним севимли бабамны?

— Корьдим...— деди Рустем кедерли алда, — Гъафар агъа Орда эляк олды. О, джесюр аскер эди!

— Меним бабам... эляк олдымы? Ах, меним гъарип такъдирим!

Йигит Гуляраны багърына басты... сусты. Хафиф ель эсти. Тильки Гечти дереси четиндеки эменлернинъ даллары акъырындан салландылар. Эки эмен... олар бу ерде къадимий вакъытлардан бери туралар.

1957 с.